

Гледстон, 1937.

Садржај

Порекло и школовање

Улазак у Парламент

У министарству трговине

На раскрсници између странака

Министар финансија

Приближавање национализму

У борби за радничко право гласа

Први министар

Ирско питање

Француско-пруски рат

Повлачење с либералног вођства

Источно питање

Повратак на владу

Мисирско питање

Ирска криза

Борба за хомрул

Последње године

Лична карактеристика и место у историји

92:323

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ГЛЕДСТОН

БЕОГРАД

1937.

Штампано у штампарији „СЛОБОДА“
Корице илустровао „Облик“

БИОГРАФИЈЕ
ЗНАМЕНИТИХ ЉУДИ
ОСНИВАЧ: СТ. СТАНОЈЕВИЋ

ГЛЕДСТОН

НАПИСАО
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ИЗДАЊЕ
ЈУГО-ИСТОК
БЕОГРАД

1957.

Порекло и школовање

Виљем Гледстон¹⁾ рођен је 1809 године у Ливерпулу. И по оцу и по мајци био је Шкоћанин; по његовим властитим речима, у његовим жилама није било ни капи друге крви него шкоћанске. Његов отац Џон Гледстон био је богат трговац, и стога га је могао васпитати у аристократским школама, прво, у средњој школи у Итну, па онда на универзитету у Оксфорду. У Итну, осем грчкога и латинскога језика, мало се шта другога учило; слободно време ученици су испуњавали спортом; веслање и пешачење били су главни спорт младога Гледстона. Још у Итну Гледстон се интересовао за политику. Узор му је био Џорџ Канинг, чијој је странци и Гледстонов отац припадао. Канинга је Хајнрих Хајне славио као великог народног борца који је „бацио рукавицу енглеској аристократији“. У ствари Канинг је био један торијевац доступан либералним идејама. Свој либерализам више је показивао у спољашњој, него у унутрашњој политици. У унутрашњој политици, није се као остали торијевици безусловнo одупирао реформама, али није с њима ни онако претеривао као што су то виговци

¹⁾ Према енглеском изговору било би боље рећи Г л а д с т о н, него Г л е д с т о н, али код нас је Г л е д с т о н већ уобичајено.

чинили. У спољашњој политици међутим био је одлучни противник Свете алијанције, која је важила као последњи бедем владалачког апсолутизма.

На оксфордском универзитету Гледстон је запажен као један од најбољих ђака. Добио је најбољу оцену и из класичних језика и из математичких наука. Владао се примерно, — и у једно време кад се међу студентима много пило, Гледстон је био необично умерен у пићу. Његово интересовање за политику расло је све више. На дневном реду била је изборна реформа. Канинговац, Гледстон је био противан изборној реформи на онако широкој основи како су то виговци предлагали. У студентском дебатном клубу држао је против ње дуг говор, који је начинио утисак и ван студентских кругова. Поред интересовања за политику у њему се у Оксфорду пробудило и интересовање за религију. Његове верске идеје нису још биле сређене; формалистичка религиозност оксфордских наставника није га задовољавала; тражио је нешто осећајније и нешто дубље, и врло је много читао Свето Писмо. Неко време помишљао је да се посвети свештеничком позиву.

Као студент, Гледстон је привлачио пажњу својом вредноћом и својом озбиљношћу. Умео је да распореди време, радио је стално, али само у границама школског програма. То је био тип доброг ђака. На своје другове вршио је више утицај својим моралним, него својим интелектуалним особинама. Осећало се да верује у оно што говори, и да је у стању да се за то сав положи. Један од његових другова тврдио је да је већ тада био сигуран да ће Гледстон бити једног дана први министар.

Улазак у Парламент

После завршених универзитетских студија, Гледстон је путовао по Европи. Био је у Белгији, Француској, Италији. Од свега што је видео, најјачи је утисак на њега начинила црква св. Петра у Риму, која му је дала осетити сву величину једне светске вере. По повратку у Енглеску, он је одмах, у својој двадесет трећој години, изабран за члана Парламента. Иако је неколико месеца раније била извршена једна изборна реформа која је требала да учини крај претежном утицају племства на парламентарне изборе, било је остало још неколико изборних места у којима је резултат избора зависио добрим делом од локалног племства. У једном од тих места био је и Гледстон изабран. Његов је заштитник био лорд Њукасл, чији је син био Гледстонов школски друг. Лорд Њукасл је не само употребио у Гледстонову корист свој утицај код бирача, него је платио и сав изборни трошак, који је износио две тисуће фуната стерлинга.

Гледстон је улазио у Парламент као торијевац. То је био први Парламент изабран по новом изборном закону од 1832 године. Торијевци или, како су се због свог отпора том закону већ стали на-

живати, конзервативци, били су у опозицији. На челу им је стајао сер Роберт Пил, који ће и Гледстону бити политички учитељ. Како је ступио у Парламент, Гледстон је имао да држи говор у одбрану свог оца. Џон Гледстон имао је у насеобинама плантаже шећерне трске, и тврдило се да ту међу робовима влада већа смртност од обичне. Гледстон је, напротив, доказивао да на плантажама његовог оца робови живе под повољнијим условима него иначе. Цело је питање било од начелног значаја, јер је стајало у вези с покретом за укидање ропства. Гледстон се није изјављивао против укидања ропства, али је тврдио да би укидању ропства требало да претходи васпитавање робова у хришћанском духу, како не би даровану слободу употребили на зло.

Сви говори и сва гласања Гледстонова у Парламенту обележавају га као правог, чистокрвног конзервативца. Био је противан примању Јевреја у Парламент, противан отварању университета протестантским дисидентима (по тадашњој уредби, на универзитет се могао уписати само онај који би претходно потписао чланове вере службеног протестантизма), противан тајном гласању.

Године 1834 конзервативци долазе на владу за једно кратко време. У конзервативну владу ушао је и Гледстон, али не као министар, већ као помоћник министра. Њему који није имао више од двадесет пет година, додељен је један од оних подређених положаја прво у министарству финансија, па онда у министарству насеобина, на којима су се млади политичари припремали за ministre. Конзервативно министарство трајало је свега три ме-

сеца, и Гледстон није имао времена да покаже своје административне способности. Консервативци дошли су поново на владу тек после шест година. У опозицији Гледстон се стално усавршавао у говорништву, и пре навршене тридесете године био је већ израђен говорник. Он је умео да врло замршена питања разјасни слушаоцима, и да им пажњу држи запету од почетка до краја своје беседе.

Ван Парламента, Гледстон, као што му дневник сведочи, био је неуморан читач. Читао је највише грчке и латинске класике и уз њих богословске писце. Од класика, најдражи му је био Омир, кога је проучавао целог века. Од богословских писаца, епископ Ботлер занимао га је целог века као од класика Омир. Гледстон је ревносно учио стране језике, — француски, италијански; немачки, шпански. Најбоље је знао италијански, Данте му није био ништа мање познат него Омир. Библија, Омир, Ботлер, и Данте биле су оне четири књиге у којима је Гледстон налазио своју главну духовну храну. У овој листи, не само Библија, него и остале књиге биле су религиозне, — Омир, израз раног јелинског политеизма; Данте, израз средњовековног католичанства; Ботлер, израз позног, већ јако рационализованог протестантизма, који је хтео да „докаже“ истинитост, или бар корисност хришћанства. Гледстон се бавио само западноевропском религиозношћу; остале форме религиозности нису га се тицале, али западноевропску религиозност обухватао је у свима њеним правцима, — и премда је био непоколебљиви протестант, њега је католичанство привлачило.

Учешће у политичком животу, иако врло живо, није ништа умањило његову склоност и способност за религиозна размишљања и узбуђивања. У његовом дневнику забележено је, како је једног дана водио с пријатељима занимљиве разговоре о страшном суду, о крштењу, о пророцима, и о папству... Кад би имао да говори у Парламенту, призивао је у себи Бога у помоћ, — и у једној беседи рекао је јавно, да по његовом мишљењу људи који не верују у Божје откровење не заслужују да управљају народом.

Гледстон је, 1838 године, објавио једну књигу о односу цркве и државе. Основна је мисао те књиге да однос између цркве и државе треба да буде што приснији. Црква може и без државе испуњавати своје задатке, али не и држава без цркве. Држави нема напретка, ако њени управљачи не верују у Бога. Само такви људи уносе у државне послове оно без чега ниједан наш посао не успева, — а то је савест. Замислимо такву огромну снагу као што је држава, лишена сваке савести. Где би нас то одвело? Право у пропаст.

Ове идеје биле су узете махом из св. Августина. То је његова стара наука о цркви као установи Божјој и држави као установи ђавољој. Грешна сама собом, држава се тек под руководством цркве облагорођава и постаје способном да послужи за добро човечанства.

У тренутку кад је Гледстон писао своју књигу, осећало се извесно врење у круговима енглеске државне цркве. После изборне реформе од 1832 године изгледало је да идеје Француске револуције

продиру и у енглески јавни живот. Почело се с реформом државе, а завршиће се с реформом цркве. Француска револуција била је безбожнички покрет, — и ако би се њене идеје примениле на однос цркве и државе, држава би се сасвим одвојила од цркве. Гледстонова књига била је унапред управљена против тог одвајања. Одвојити државу од цркве, шта је то друго, него вратити је њеној првобитној ђавољој природи, коју је само црква знала да савлада.

Консервативци су били задовољни Гледстоновом књигом. У великом страху од навале демократије, која је настала с реформом од 1832 године, консервативци су се хватали за све друштвене снаге и установе које су им се чиниле кадре да навалу демократије зауставе. Једна од тих установа била је црква, и зато консервативцима није било криво да се њен ауторитет уздиже. Ако би сви други положаји у борби против демократије били изгубљени, то би био још последњи положај на коме би се противници демократије могли прикупити.

У Гледстоновој књизи осећао се један дах католичанства. Владу цркве над државом није тражио протестантизам него католицизам; протестантизам је тражио од државе само слободу. Али из страха од Француске револуције у круговима протестантске омладине у Енглеској проповедало се, више или мање јасно, приближавање католицизму. Француска револуција у име слободе нашег разума преврнула је друштвено уређење из основе. Зато је протестантска омладина сматрала да насупрот револуционарном рационализму ваља повратити веру у

ауторитете и традицију, показујући да је вера та која, поред све своје некритичности, одржава друштвене установе, докле је разум једна критичка снага која их само разорава. И уколико се у току XVIII века протестантизам и сам био сувише рационализирао и готово сасушио, млади људи утолико су више чезнули и тужили за мистичком религиозношћу средњег века. Повучени једном у том правцу, неки од њих изишли су потпуно из крила протестантске цркве и примили католичку веру. Међу њима је било и личних пријатеља Гледстонових, и то објашњава зашто је и Гледстон у питању односа цркве и државе нагињао католичком гледишту.

Њему је одговорио чувени историк Маколе. Пошто је поздравио у Гледстону „младу наду строгог и непопустљивог торизма“, Маколе је насупрот његовој тези о односу цркве и државе поставио своју тезу, која је била у ствари теза либерализма. По Маколеју, црква је организована за једне задатке, а држава за друге. Нити треба употребљавати цркву за државне, нити државу за црквене задатке. Уплетати цркву у државне послове, како би то хтео Гледстон, било би исто тако бесмислено као употребљавати једну машину за оно за шта није направљена. Осем тога треба имати на уму да би држава, ако би се сувише изједначила с црквом, морала гонити све оне који не припадају државној цркви. Времена верске нетрпељивости и верског гоњења поновила би се, — и држава би се опет напунила оним верским фанатизмом за који се толико пута у историји по-

сведочио да јој само смета у вршењу њених властитих послова.

Гледстонова књига о цркви и држави открила је она присна осећања с којима је Гледстон ушао у политички живот. Његова је првобитна жеља била да ступи у свештенички ред. Ако се доцније одлучио за позив члана Парламента, то је било у уверењу да ће на том пољу рада може бити још боље послужити интересима цркве. Долазило је ново демократско доба, подједнако опасно и за цркву и за државу; од демократске опасности, те две установе морале су се бранити удруженим снагама, — и један политичар који би проповедао њихову слогу и узајамност, био би може бити кориснији цркви него један свештеник.

У почетку свог политичког живота Гледстон је био више клерикалац него конзервативац. Конзервативцима пришао је само стога што је држао да ће црква пре у конзервативцима него у либералима наћи своје савезнике и заштитнике. Кад је говорио о цркви, Гледстон је имао на уму службени протестантизам, који је у Енглеској имао положај државне цркве. То је била тако звана Англиканска црква, која је и после раскида с Римом задржала установу епископа. Али начин на који је Гледстон желео да уреди односе између Англиканске цркве и државе, одговарао је, као што је већ поменуто, више католичким назорима, него протестантским. У млађим годинама Гледстон је чак и у спољашњем изгледу имао нечег од католичког клерика; то је и лорд Молбзбери, који се срео с њиме 1844 године, забележио у свом дневнику.

У министарству трговине

Консервативци су се вратили на владу 1841 године. Шеф конзервативне владе Пил узео је Гледстона за помоћника министра трговине. То је било преко његове воље; по свом властитом признању, онда кад је ушао у министарство трговине, он није имао појма ни о економији ни о трговини. Штампала се ишчуђавала Пилу што је убацио у министарство трговине једног богослова. Али Гледстон је имао, — и Пил је то уочио, — извесне особине са којих се могао брзо наћи у сваком послу, па и у оном којим се раније није бавио. Имао је огромну радну снагу, и ако је требало, могао је да ради и шеснаест сати дневно. Што је још важније, имао је моћ концентрације, моћ прикупљања пажње на једну тачку. Кад би се чега прихватио, само би на то мислио, ништа друго не би за њега постојало. Било је даровитијих политичара од њега, али нико није био у стању да се уживи у једно питање као он, — и зато је у препиркама тукао све своје противнике бољим или, тачније речено, детаљнијим познавањем ствари.

Министарство трговине било је 1841 године једно од најважнијих. Енглеска је стајала пред ре-

визијом царинске тарифе: од протекционистичког режима имала је да пређе на режим слободне трговине. Заштитне царине које су дотле важиле у Енглеској, имале су двојак задатак: да заштите и индустрију и пољопривреду. У току времена, индустриске заштитне царине постале су непотребне. Енглеска је у индустриском развоју била тако претекла остале земље да се није имала бојати њихове утакмице ни на домаћем ни на страном тржишту. Али ако заштитне царине нису више биле потребне индустрији, оне су биле потребне пољопривреди, која није била у стању издржати страну утакмицу ни на домаћем тржишту. Због заштитних царина, које су држале цену аграрних производа изнад светске тржишне цене, животне намирнице биле су у Енглеској поскупиле. То је изазвало негодовање привредно слабијих слојева. Уз њих су негодовали и индустријалци, јер скупоћа животних намирница имала је за последицу поскупљивање радне снаге. Докле су год биле у важности аграрне заштитне царине, спуштање радничке најамнице било је онемогућено индустријалцима. Од тих царина имали су користи само земљовласници. Треба имати на уму да је Енглеска у то доба била земља великог поседа, тако да је од аграрних заштитних царина имала користи само класа великих земљовласника. То је био један намет који су привредно слабији, а и индустрија с њима, подносили у интересу спахија.

После изборне реформе од 1832 године, Дом комуна није више стајао под искључивим утицајем земљовласничке аристократије. Буржоазија, чије је

богатство лежало у трговини и индустрији, а не у земљи, стала је надирати у Парламент, али политичка моћ земљовласничке аристократије још није била сломљена. Између те две друштвене групе водила се борба: конзервативци или торијевци бранили су интересе аристократије, а либерали или виговци интересе буржоазије. Пилово министарство од 1841 године било је конзервативно и протекционистичко. Преко сваког очекивања, Пилово министарство, после делимичних измена царинске тарифе којима је протекционистички систем доста ублажен, задало је том систему последњи удар укидањем царина на жито. Та економска реформа која је о трошку великих земљовласника појевтинила хлеб и олакшала живот привредно слабијим слојевима, остала је историска заслуга Роберта Пила, коме је у том послу десна рука био Гледстон.

Испрва ни Пил ни Гледстон нису помишљали на укидање житних царина. Индустрија се тренутно налазила у застоју, и у први мах било је говора само о укидању оних заштитних царина које су њен полет спречавале, као што су биле извозне царине на индустријске производе и увозне царине на оне сировине које су индустрији биле потребне. Али кад се једном почело с ублажавањем протекционистичког система, бивало је све јасније да се ни индустриској производњи ни потрошачкој публици не може олакшати положај без појевтињавања хлеба путем укидања царине на жито. Једна нарочита лига, под вођством Ричарда Кобдена и Џона Брајта, агитовала је против тих царина по

целој земљи. Пил се једнако колебао, док најзад и њега није једна случајност преломила. Година 1845 била је и у Енглеској и у Ирској рђава; жетва је испала тако слаба да се глад могла спречити само слободним увозом страног жита; Пил се на то решио само као на привремену меру, али пошто је житне царине једном укинуо, он их због јавног мњења, које су Кобден и Брајт били већ освојили, није могао више повратити. У лето 1846 године житне царине укинута су коначно.

Какав је био Гледстонов удео у овој великој царинској реформи? Као помоћник министра трговине, он је имао да у детаљима разради ревизију царинске тарифе, један посао који га је потпуно заузимао од 1842 до 1845 године. Требало је укинути или смањити неких 750 увозно-царинских ставова, и после тога све те измене бранити пред Парламентом. У току једног сазива Гледстон је морао 129 пута узети реч. Да је он изврстан говорник, то се и раније знало, али да је и добар администратор, то се тек овога пута видело. Ревизија царинске тарифе изискивала је пипава стручна проучавања, и при томе је требало стално одржавати везу са заинтересованим привредним круговима и добро пазити да се промена царинских ставова изврши са што мање жртава за предузећа која су већ постојала. У овим претходним радовима Гледстон је био исто тако добар као и доцније у својим парламентарним беседама. Због тога је 1843 године постављен за министра трговине с правом учешћа у министарским седницама (у Енглеској не припадају министарском савету сви

министри, него само најважнији). Постати већ у тридесет четвртој години од министарског помоћника министар највишег ранга, то је зацело био брз успех.

Својој министарској кариери одједанпут учинио је крај сам Гледстон. Он је почетком 1845 године дао оставку тим поводом, што је Пилова влада намеравала повећати државну помоћ једној католичкој богословији у Ирској. Протестант, који је у нарочитој расправи препоручивао што тешњу везу између државе и Англиканске цркве, Гледстон је налазио да не може примити одговорност за ову помоћ коју је држава чинила једној католичкој школи. Ове скрупуле изгледале су тим претераније што је Гледстон био вољан да, као посланик, гласа за ту исту помоћ за коју, као министар, није хтео примити одговорност. Пошто је умирио своју савест, Гледстон је крајем 1845 године поново ушао у Пилову владу, али не више као министар трговине, већ као министар насеобина. Тада је важило правило да се посланик, кад постане министар, мора подврћи новом избору. Гледстон није хтео да се поново кандидује у свом дотадашњем изборном месту, јер би се морао кандидовати против воље свог старог заштитника, лорда Њукасла, који није одобравао његово напуштање протекционистичке политике. Те нове скрупуле учиниле су да Гледстон остане неко време без мандата, и то је био узрок да није могао учествовати ни у парламентарним дебатама које су вођене поводом укидања житних царина.

Усвајајући начела слободне трговине, Гледстон је учинио први корак на оном путу који ће га од конзерватизма одвести ка либерализму. Он је рекао једном да Оксфорд, који је за његова школовања био огњиште конзерватизма и клерикализма, није га научио да цени вредност слободе. Вредност слободе он је научио да цени тек као министар трговине, кад се у пракси уверио да је слободна трговина боља од заштитних царина. Прва врста слободе коју је разумео и прихватио, била је слобода економска, слобода у конкретном виду јевтиног хлеба. Та је слобода била потребна сиротињи, — дакле, задовољавала захтеве хришћанског милосрђа, — али не мање била је потребна и индустријском развоју Енглеске, — дакле, одговарала интересима оне класе великих и богатих трговаца из које је Гледстон поникао.

На раскрсници између странака

На питању житних царина конзервативна се странка поцепала. Укидање тих царина Пил је извео само с једним делом конзервативаца, које су помагали либерали. Други део конзервативаца одвојио се од Пила, оптужујући га да је издао интересе великих земљовласника, који су били главни стуб енглеског конзерватизма. Између тих конзервативаца који су остали верни протекционизму и либерала, Пил са својом дружином чинио је једну трећу странку која је по њему названа пиловцима. Пилов кабинет пао је 1846 године, одмах после извршене царинске реформе, — и од тада па све до 1852 године Гледстон је провео ван власти.

За тих шест година у његовим идејама извршиле су се неке промене. Он је и даље остао религиозан, али његова религиозност била је мање клерикална, а више либерална. Сада му се чинило важније да обезбеди религији слободу од државне власти, него да јој омогући деобу власти с државом. До почетка XIX века Парламент је стајао под неоспорним утицајем Англиканске цркве. Каптолици нису имали политичких права, исто тако ни

оне протестантске секте које су се биле отпадиле од Англиканске цркве, и које су обухватане заједничким називом нонконформиста. Двадесетих година XIX века и католици и нонконформисти добијају политичка права. Парламент не само није више искључиво англикански, него није више искључиво ни протестантски. Онај наслон државе на Англиканску цркву о коме је у својим младим годинама Гледстон снивао, престао је бити могућан. Према једној државној власти која је измицала њеном утицају, Англиканској цркви најпотребније је било обезбедити самосталност. Због тога и Гледстон, ма која религија била у питању, устаје да брани њену слободу, — и на пример кад је 1851 године Влада намеравала стегнути католичку цркву због њеног мешања у политичке ствари, Гледстон је те владине намере најоштрије осудио: државна власт није смела својим принудним мерама сузбијати утицај које било цркве: против духовног утицаја ваља се борити опет духовним утицајем, а не силом. Овај обрт у Гледстоновим религиозним идејама изазвао је унеколико и пример неких његових пријатеља који су, као на пример доцнији кардинал Манинг, својим клерикализмом постепено наведени да из протестантизма пређу у католичанство. Тек тада је Гледстон осетио да се клерикализам боље слаже с једном религијом ауторитета као што је католичанство, него с једном религијом слободе као што је протестантизам. После слободне трговине и протестантизам стао је да га вуче к либерализму.

*

Као нова ствар код Гледстона за време његове шестогодишње опозиције опазило се и његово интересовање за спољашњу политику, којој дотле није поклањао пажње. Године 1850 он се сударио с лордом Палмерстоном у једној великој дебати која се отворила поводом једног питања спољашње политике. Лорд Палмерстон као министар спољашњих послова тражио је за енглеске грађане у страном свету онај положај који су римски грађани имали онда кад је њихова држава стајала на врхунцу. Римски грађанин, говорио је лорд Палмерстон, требао је само да каже *Civis romanus sum*, па да буде сигуран да му се ништа неприлично не може десити. Тако исто и британски грађанин, ма где се задесио, може бити сигуран да ће га будно око и снажна десница Енглеске бранити од сваког зла и неправде... Ово велико начело Палмерстон је поставио једним релативно ситним поводом. У Атини гомила је опљачкала дом једног Јеврејина из Португалске, који је сматран за енглеског држављанина стога што је рођен у Гибралтару. Јелинска влада устезала се да му накнади штету, јер јој се чинило да тражи сувише. Палмерстон је онда употребио принуду и послао енглеску морнарицу у грчке воде.

Док се лорд Палмерстон држао начела римског империализма, Гледстон је заступао идеје међународне заједнице онакве какве су владале међу хришћанским државама средњег века. Сви чланови цивилизованог света, као некада сви чланови хришћанског света, треба да се осећају као

чланови једне велике породице у којој се спорови не расправљају силом, него по заједничком осећању правичности. Што Палмерстон тврди, то је да јача држава има права да врши притисак над слабијом: његов је идеал да Енглези имају међу народима онај положај који је некада припадао Римљанима као освајачима света. Он заборавља да се међународно право не може оснивати на повлашћивању јачих народа, него на равноправности јачих и слабијих.

Гледстон је остао до краја живота веран начелима која је изразио приликом ове препирке с лордом Палмерстоном, — а то је да Енглези ни у питањима спољашње политике не смеју сметати с ума да су хришћани, и да стога треба да теже да у међународним односима употребу силе сведу на што мању меру.

Те исте године кад се сукобио с Палмерстоном, Гледстон је, случајно и неочекивано, дошао у сукоб и с краљем двеју Сицилија. Бавећи се у његовој престоници, Напољу, Гледстон је имао прилике да види колико је он у гоњењу својих политичких противника безобзиран и бездушан. Тај владалац који је био огранак старе Бурбонске династије, није у борби с непријатељима престола хтео да зна ни за оне границе које је поставила правна свест ни за оне које је поставила хришћанска савест. Људи су осуђивани скоро без икаквих доказа, само стога што се њихова политичка уверења нису свиђала власти. У тамници с њима се поступало као с обичним злочинцима: окивани су, и то неки пут политички кривац и обичан зло-

чинац један уз другог, двоструким оковом. Лежали су у подрумима пуним гада и смрада, у које ни лекари нису хтели силазити, него су тражили да им болеснике изводе горе. Кад је видео све те ужасе, Гледстон је рекао за бурбонски режим да је од безбожја начинио систем владе. По повратку у Енглеску, он је тај режим напао у низу чланака који су узбунили јавно мњење не само у Енглеској, него у целој Европи. Као Канинг, тако је и Палмерстон био у спољашњој политици много већи поборник либерализма него у унутрашњој политици. Гледстонове чланке разаслао је енглеским посланствима на страни, с упутствима да на њих сврате пажњу влада код којих су акредитовани. У први мах Гледстонови напади нису ни најмање поколебали Напољску владу; она је с политичким кривцима поступала чак строже него дотле. Али узбуна јавног мњења није се дала више стишати, и после неког времена Напољска влада стала је попуштати. Једном од главних политичких криваца за кога се Гледстон највећма заузимао, казна затвора замењена је казном прогонства. У целој овој ствари Гледстон је и нехотице ишао на руку Палмерстону. Том државнику замерано је да се под изговором одбране либерализма плеће у унутрашњу политику других држава и тиме непрестано ствара дипломатске сукобе. Својим чланцима против Напољске владе Гледстон је показао да се у унутрашњој политици појединих држава доиста дешавају таква свирепства према којима нико ко има душе не може остати равнодушан, — према томе и Палмерстоново мешање у унутрашњу политику

других држава могло је неки пут бити оправдано.

У Гледстонову карактеру била је једна мисионарска црта која се први пут јасније испољила у овој новинарској борби коју је водио против краља двеју Сицилија. Добар хришћанин, он је бранио правду где год ју је видео угрожену, било у својој земљи или туђој. Да ли та одбрана правде може имати с политичког гледишта незгодних последица било за његову земљу или за њега лично, он није питао. Личио је помало на оне блудеће витезове који су улетели у борбу кад год су видели да јачи угњетава слабијега, и који су често у тој борби гинули лудо.

*

У малој групи пиловаца Гледстон је имао слабих изгледа да поново дође на власт. Између конзервативаца и либерала пиловци су се налазили у незгодном положају. Од конзервативаца делио их је само протекционизам, и ништа више, — али на протекционизам коме су конзервативци остајали верни, пиловци нису могли никако пристати, ако нису хтели да пореку сами себе. С либералима пиловци су заједно водили борбу против протекционизма, али ван те борбе између те две странке није било ничега заједничкога. Да би дошли поново на власт, пиловци су се морали удружити или с конзервативцима или с либералима, а, како се чинило, ниједна од ове две комбинације није била могућна.

Почетком 1852 године састављено је конзервативно министарство лорда Дербија. Иако су конзервативци важили за протекционисте, Дербијева

влада није помишљала на успостављање царина на жито. Њен министар финансија Дизраели, у свом предлогу буџета, гледао је да на други начин помогне пољопривредницима. Он је смањio оне порезе на које су се пољопривредници нарочито жалили, али да би покрио мањак који је услед тога настао у државним приходима, он је морао повећати неке друге порезе. Он је повећао оне чији је терет падао на градско становништво, а не на сеоско. Против Дизраелијевог буџета удружили су се либерали и пиловци. Главан напад на тај буџет извршио је Гледстон, доказујући да је састављен с прикривеним дефицитом. Консервативна влада пала је на буџетском питању, и под председништвом једног пиловца, лорда Абердина, образована је заједничка влада либерала и пиловаца.

Министар финансија

У Абердиновој влади министар финансија био је Гледстон. Речено је: „Гледстон је уништио Дизраелијев буџет: нека он направи други буџет“. Почетком 1853 он је поднео свој предлог буџета, — и то је био почетак оне репутације коју је кроз дуги низ година уживао као највећи министар финансија Викторијина доба. У том свом првом буџету укинуо је и смањио царине и порезе на оне артикле које маса троши или који су потребни индустрији као сировине. Порез на доходак задржао је, чак га је проширио на Ирску и применио на мање дохотке који су се дотле ослобађали тог пореза. Али како се сматрало да је порез на доходак изузетан порез који се сме ударати само у време рата, Гледстон је обећао у скорој будућности његово постепено укидање. Том је порезу замерано да порезује интелигенцију и вештину, пошто и од ње зависи величина дохотка. Гледстон је стога јаче порезао богатство стечено без личне заслуге, и то на тај начин што је порез на наслеђе, који је дотле оптерећивао само покретности, проширио и на непокретности. Гледстонов буџет носио је јасно обележје једног демократског буџета: сма-

њивање посредних пореза, а повећавање непосредних, с развијањем пореза на доходак и на наслеђе, и са све јачим порезивањем непокретне сопствености. Овакав буџет био би немогућан пре изборне реформе од 1832, која је учинила крај политичкој премоћи земљовласничке аристократије у Парламенту. Он је био подешен према потребама нове Енглеске, у којој је грађанство преотимало политички утицај племству, и која се од земљорадничке земље преобраћала у индустријску. Сам Гледстон није био свестан великог преображаја који је започињао у енглеским финансијама. Он је још увек био конзервативац, истина, умерен конзервативац, али тек конзервативац. Као руководно начело у управи државних финансија узимао је штедњу. Њему се чинило да се Енглеска још није економски довољно опоравила од наполеоновских ратова, да се народу порези морају олакшавати, и с тим у вези и државни издаци смањивати. Онда кад је уносио нов демократски дух у управу државних финансија, Гледстон је држао да не ради ништа друго, него само води политику штедње, која је у поратним временима неопходно потребна. Шкоћанин, и то чистокрван, Гледстон је у тој политици штедње био кадар да тера до тврдичлука.

Политика штедње претпостављала је дужи период мира. Али енглеска влада већ почетком 1854, заједно с француском владом, огласила је ради одбране Турске рат Русији. То је био онај чувени Кримски рат. Мирољубиви Гледстон имао је као министар финансија да нађе новчана средства за

вођење рата. Он је био одлучно противан покривању ратних трошкова путем зајма. Разлози су му били више етички него економски. Нараштај који води рат, нека га и плаћа. Ако би тај нараштај могао исплату ратних трошкова пребацити на доцније нараштаје, он би у ствари водио рат о туђем трошку, и онда би нестало и последњег средства које је још у стању уздржати људе од лакомишеног започињања рата. Од ратног заноса људи се могу само тако истрезнити, ако буду на својој кеси осетили колико је рат скуп. Уместо да закључује ратни зајам, Гледстон је удвостручио порез на доходак, и уз то повећао и неке друге порезе.

*

Гледстон није остао министар финансија до краја рата. Абердинова влада оборена је 1855; Гледстон је заједно с осталим пиловцима прешао у нову владу коју је саставио либерал Палмерстон, али је већ после неколико недеља отступио с већином пиловаца. Докле је био у влади, он је одобравао кримски рат, не из симпатије према Турској, него из превеликог неповерења према Русији, за коју му се чинило да надире на Балкан с очигледно освајачким намерама, доносећи Балканским народима место турског деспотизма свој деспотизам. Пошто је иступио из владе, он се приближио групи Кобдена и Брајта, која је наваљивала да се мир што пре закључи. У јануару 1855 Русија је пристајала на све енглеско-француске услове, осем једнога јединога који се тицао неутралисања Црнога Мора. Само због неутралисања Црнога Мора Палмерстонова влада продужавала је

рат и даље. Гледстон је сматрао то за велику погрешку. Енглеска је почела рат стога што је Русија тежила за премоћи на Балкану. Пошто је Русија била вољна да се те премоћи одрекне, циљ рата могао се сматрати као постигнут. Што се тиче права Русије да у Црном Мору држи ратну морнарицу, Енглеска јој то право није раније оспаравала. Тек у току рата родила се идеја да би ваљало не само спречити руско надирање на Балкан, него и сломити руску ратну снагу у Црном Мору. Од одбранбенога рат је постао нападни. Гледстон није одобравао нападни рат. Из њега је говорио човекољубац који се ужасава непотребног проливања људске крви, и финансијер који би хтео што пре да пресече харчење државног новца, које је у рату неизбежно. У критици једног Тениснова спева у коме се рат величао као устук мамонизма, Гледстон је доказивао да рат, наглим подизањем ратне индустрије и несразмерним скакањем њене добити, уноси у привредни живот коцкарски дух исто тако, као и ненадно отварање новог рудника злата. По својим привредним последицама, рат је болесно стање у привредном животу, и више потстиче мамонизам него што га сузбија.

Гледстонови говори против продужења рата нису имали никаква успеха. Ухваћен ратном грозницом, народ је био готов на све жртве и у новцу и у људима само да се извојује победа. Кобден и Брајт били су озлоглашени као дефетисти; нешто од њихове непопуларности пало је и на Гледстона. Он је то подносио философски. По његовом мишљењу, у политици, човек је требао да иде за

својим уверењем, без обзира на то да ли ће отуда имати какве непријатности; ни популарност ни непопуларност није трајна; оне се непрестано одмењују као лепо и ружно време.

Клерикалац који се прометнуо у финансијера, Гледстон је под утиском Кримскога рата дошао до закључка да идућих година програм Енглеске треба свести на две тачке: мир и штедња. Мир је најбоље одговарао његовим хришћанским осећањима, а штедња његовим финансиским начелима. Чврст у те две тачке, мир и штедња, Гледстон је у осталим политичким питањима изгледао колебаљив. Један његов добар познаник карактерисао је његов дух као савестан, скрупулозан, наиван, неодлучан, који обрће ствар са сваке стране, преувеличавајући разлоге који би се дали навести против какве било одлуке. Ако би се међутим јавило једно питање за које је могао наћи решења у својим религиозним уверењима, он је изненађивао својим оштроумљем, одлучношћу и истрајношћу. И на пример он никада није био борбенији и упорнији него онда кад је пред Парламент дошао законски предлог о допуштању развода брака. Сматрајући брак за свету везу која се не може разрешити, Гледстон је против тог законског предлога водио борбу сам за свој рачун, задајући Влади он један више муке него читава група противника. Али ван тих питања која су за њега била питања његове хришћанске савести, Гледстон је био у свом држању непрорачунљив. Новине су писале о њему као о парламентарном бедуину који још није нашао странке код које ће се станивати, и који је стога у Дому

комуна у исто време и најбољи беседник и најслабији човек. У њему се борила његова конзервативна прошлост с његовом либералном будућношћу, и он није могао да се одлучи између конзервативаца и либерала. У Абердиновом министарству седео је заједно с либералима, али кад су 1858 дошли конзервативци на владу, изгледало је да ће им се Гледстон придружити. Конзервативци су се већ били одрекли протекционизма и звали су Гледстона натраг у своје коло. Гледстон није пристао да уђе у владу, али је примио мисију да обиђе Јонска Острва, која су тада стајала под енглеским протекторатом. Године 1859 либерали оборе у Дому комуна конзервативну владу; Гледстон је насупрот либералима гласао за владу, — и опет зато у ново министарство које је саставио лорд Палмерстон с либералима, ушао је и Гледстон, и то као министар финансија. За овај нагао обрт Гледстон се правдао тиме, да он није био конзервативац, иако је у неким приликама гласао с конзервативцима. У ствари, био је још неопредељен, и то му је допуштало да се у свакој новој ситуацији опредељује изнова. Уосталом, у тај мах између конзервативаца и либерала није било већих начелних разлика. Пошто су питања изборне реформе и слободне трговине скинута с дневног реда, и конзервативци и либерали водили су више или мање исту, „конзервативно-либералну“ политику. Сам Палмерстон, у чију је владу Гледстон ушао, био је у свом либерализму врло умерен.

*

Прво министар финансија у Палмерстоновом, па онда у Раселовом министарству, Гледстон је управљао енглеским финансијама неких седам година без прекида, од 1859 до 1866. Финансиске реформе за које је везано његово име, падају махом у то време. Он је пре свега продужио укидање и смањивање заштитних царина започето за Пилове владе. Кад је Пил кренуо борбу против протекционизма, било је 1052 артикала који су подлежали заштитним царинама; 1860 године, није их било више од 48. Слободна трговина, по замисли својих главних поборника Кобдена и Брајта, требала је да буде усвојена не само од Енглеске, него и од других држава. Између Енглеске и Француске закључен је 1860 трговински уговор по начелима слободне трговине; размена индустријских производа између те две земље није више ометана заштитним царинама; Енглеска је смањила царине на француско вино и ракију, а Француска на енглески угаљ, гвожђе, машине... Преговоре за закључење уговора од 1860 водио је од стране Енглеске главом Кобден, али одговорност за тај уговор имао је пред Парламентом да понесе Гледстон. Он га је бранио с пуном вером у спасоносно дејство слободне трговине. Савременицима се чинило да с уговором од 1860 настаје у трговинским односима европских народа ново доба, кад ће нестати царинске преграде које су отежавале међународну размену добара. До овако потпуног укидања царинских преграда није дошло, али је бар за неко време учињен крај дотадашњој про-

тексционистичкој политици, по којој је свака држава тежила да у економском погледу буде што независнија од осталих држава.

Друге одлике Гледстонове финансиске политике биле су ове. Смањивао је посредне порезе, — и то прво порезе на сировине потребне индустрији, па онда на артикле које су трошиле велике масе и који су чинили важан део њиховог домаћег буџета. Појевтињавање сировина било је, по његовом мишљењу, корисно колико послодавцу толико и раднику, јер што индустрија буде узимала већег полета, све ће већи број радника, и под све повољнијим условима моћи запослити. Гледстон је даље гледао да појевтини превоз робе, пошту, и новине. Циркулација робе и вести требала је да буде што лакша и живља: развијање саобраћаја било је индустрији исто тако потребно као и појевтињавање сировина. Од нарочитог значаја било је укидање пореза на потрошњу хартије. Докле је тај порез важио, постојао је само мали број скупих листова, — и од слободне штампе имали су користи само имућнији редови. Тек после Гледстонове реформе јавља се јевтина популарна штампа, која служи политичком просвећивању доњих слојева. Смањујући посредне порезе, Гледстон је морао тражити накнаде у непосредном порезу. Он је морао задржати порез на доходак, иако је раније веровао да ће га у скором року моћи укинути.

Његова финансиска политика дала је углавном добре резултате. Поред свих смањења царина и посредних пореза, Гледстонови буџети показивали су вишкове. Велики полет енглеске индустрије и

подизање материалног благостања народа бесумње није било резултат Гледстонове финансиске политике. Узроци су били много дубљи: све већа употреба машина у индустриској производњи, све веће развијање саобраћајних средстава итд. Ипак, заслуга је Гледстонова да привредни напредак своје земље није успоравао и спутавао фискалним мерама, него је напротив настојао да му укидањем тих мера омогући да дође до свог врхунца.

Ученик Пилов, Гледстон је у привредној политици био руковођен уверењем да будућност Енглеске не лежи више у пољопривреди, него у индустрији. Ради потпомагања индустрије, Пил се одлучио на укидање житних царина. Гледстон је после тога укинуо и друге фискалне мере које су сметале индустрији. Те су га мере навеле да се заинтересује за потребе масе. Њему је било јасно да индустрија не може напредовати без велике потрошачке публике, и да стога ваља радити на подизању материалног благостања масе. Отуда поједине његове мере, као на пример установљивање поштанских штедионица, које нису имале за циљ да масу ослободе пореског притиска, него да јој покажу пут како ће своје материално стање поправити.

Гледстон је навек говорио језиком човекољупца и хришћанина. Није међутим јасно да ли се он старао о маси због индустрије, или о индустрији због масе, или су, што је највероватније, те две ствари биле у његовој глави нераздвојно везане. Родом из Ливерпула, великог индустриског и трговинског средишта, чији су становници имали

нечег од американске предузимљивости, Гледстон је школован у клерикално-аристократској атмосфери Оксфордског универзитета. У њему су идеализам и практичност били једно с другим тако помешани, да је било тешко рећи шта претеже: идеализам или практичност. Један од његових савременика рекао је, да је код њега Оксфорд на површини, а Ливерпул на дну.

Ослобађати индустрију фискалних терета, било је добра ствар, али смањивање државних намета повлачило је собом и смањивање државних расхода. Гледстон је, као што је већ речено, био фанатик штедње: у државном домазлуку требало је као и у приватном пазити на сваку пару; Гледстон је штедио чак на кувертама службених аката, што је већ прелазило у шкоћански тврдичлук. Међу државним расходима највеће су суме ишле на војне потребе, нарочито у време рата. Зато што је рат био највећи непријатељ буџетске равнотеже, Гледстон је у спољашњој политици терао с мирољубивошћу до крајних граница. Најбоље би било да се рат сасвим укине, али, ако европски народи нису довољно паметни да то увиде, онда бар Енглеска не би требало да се у континенталне ратове заплиће. Пошто се ти ратови ње нису тицали, она није морала чинити велике издатке на војску. Гледстон је упорно захтевао уштеде у војном буџету, и то је био повод честим сукобима између њега и шефа владе Палмерстона. Палмерстон је волео да распаљује шовинистичка осећања својих сународника и да прети час овој час оној сили ратом. Оваква спољашња политика није допуштала

уштеде у војном буџету. Гледстон је непрестано претио оставком, и Палмерстон је једном приликом рекао једном пријатељу: Ево ова фиока пуна је Гледстонових оставака... Сукоби између Палмерстона и Гледстона завршивали су се на енглески начин, узајамним попуштањем. Гледстон није могао скресати војни буџет онолико колико је желео, али ни Палмерстон није могао дати пуног маха својој ратоборности.

Мали и лаки порези, штедња, пацифизам, то је било политичко вјерују Гледстоново у ово доба кад је држао министарство финансија у Палмерстоновој влади. То је вјерују тачно одговарало тадашњој фази капиталистичког развитка, кад је капитализам ради свог напредовања тражио само ослобођење од фискалних препона, а на првом месту слободу трговине ујемчену дужим периодом мира. Те захтеве капитализма либерализам је био најспособнији да задовољи; зато је и либерал Гледстон могао у то време бити тако добар министар финансија. Али у његовом случају необично је да је он и као министар финансија посматрао ствари не само с економског, него и с религиозног гледишта. Олакшавати порески терет привредно слабијима било је сасвим у духу хришћанског милосрђа. Штедња је била хришћанска врлина, а исто тако и пацифизам. То мешање вере и економије љутило је Карла Маркса, који је живео у Лондону као избеглица, — и он је јетко исмевао језуитску казуистику за коју му се чинило да провејава кроз Гледстонове говоре.

Као министар финансија, Гледстон је радио све оно што би радио један либерал, али он се није још био развио у правог, потпуног либерала који се не само на економском пољу, него и на осталим пољима руководи либералним начелима. Он је још у свом развијању имао тренутке заостајања и враћања унатраг. Нарочито се у религиозним питањима споро и с муком одвајао од свог првобитног клерикализма. Нарочито је запажено његово држање, кад је био предложен закон да се универзитети у Оксфорду и Кембриџу отворе и нонконформистима, и да се тако учини крај оном монопољу академског образовања који су уживали англиканци. Гледстон је говорио против тога закона; он није могао разумети науку без вере, и хтео је да универзитетима задржи строго вероисповедно обележје. То зацело није био либерализам, него чист клерикализам.

Приближавање национализму

Палмерстоново министарство дошло је на владу 1859. То је била година француско-аустриског рата који се водио ради ослобађања италијанског народа од аустриског господарства. У Енглеској, конзервативци држали су страну Аустрији, а либерали Италијанима. Гледстон је имао јаким симпатија за Италијане, али још није прихватао идеју о стварању једне велике уједињене Италије. Он се задовољавао тиме што би се Аустрија потисла с Апенинског Полуострва. Да ли ће се после тога све италијанске земље сјединити под исту државну власт, није га много занимало. Тек 1862 он се изјашњава за целокупан програм италијанског национализма.

Године 1861 у Северо-Америчком савезу избио је грађански рат између северних и јужних држава. Гледстон је више нагињао јужним државама, него севернима, иако се Север борио за укидање ропства, а Југ за одржање те установе. Гледстон се није истицао за браниоца ропства. Њему се чинило да се прави спор између Севера и Југа не води око ропства, него око тога да ли ће Север на силу одржати савез који је Југ желео да рас-

кине. По Гледстоновом мишљењу, Север је вршио над Југом недопуштено насиље. Ово мишљење било је јако раширено у вишим редовима енглеског друштва, како у племству, тако и у буржоазији. Али радништво великих градова пристајало је листом уз Север. На крају крајева победио је Север, — и Гледстоново симпатисање Југу остало је запамћено по једном прорицању које је било потпуно оповргнуто фактима. На једном збору он је био рекао за вође Југа ово: „Ти су људи створили једну војску, они, како изгледа, стварају сада и једну морнарицу, али што је, господо, важније и од једнога и од другога, они су створили једну нацију“. Њему се, дакле, чинило да је борба Југа против Севера борба за народно ослобођење, као што је била борба Италијана против Аустријанаца. Доцнији догађаји показали су да борба Севера и Југа није потицала из националних разлика, него из супротности социјално-економских интереса. Пет година после свог говора Гледстон је и сам признао своју заблуду.

*

Године 1862 турски гарнизон у београдском граду бомбардовао је Београд варош. Не само енглеска влада него и енглеско јавно мњење кривило је за тај догађај више нас него Турке. Кнез Михаило послао је у Лондон кнегињу Јулију са саветником Филипом Христићем да раде у нашу корист. Либерална странка, иако је стајала у опозицији према кнезу Михаилу, послала је у истом циљу Владимира Јовановића. У Доњем дому вођена је маја 1863 дебата о бомбардовању Београда.

Било је посланика који су бранили нашу ствар, али помоћник министра спољашњих послова говорио је против нас. У дебати је учествовао и Гледстон. Његов говор био је доста неодређен. С једне стране, Гледстон је признавао Балканским хришћанима право на слободно развијање, и у име енглеске владе којој је припадао, давао је реч да Енглеска неће потпомагати Порту ако би она хтела насилним начином зауставити природно напредовање хришћанских народа. С друге стране, изјављивао се против рушења Отоманске царевине, која је имала права на постојање већ самим тим што је један историски факт. Он је опомињао хришћанске народе да је будућност Отоманске царевине једно питање које се у првом реду тиче Великих сила. У приватном разговору с Владимиром Јовановићем, Гледстон је био одређенији него у свом говору у Парламенту. Уверавао је Јовановића да од свег срца жели ослобођење Балканских народа од турског господарства. Али у исто време изражавао је сумњу да би Балкански народи могли успети, ако не би радили сви сложено. Он је живо доказивао потребу грчко-словенског савеза. По његовом мишљењу, Србија би могла испод руке, помоћу добровољачких чета, потпомагати покрет својих подјармљених сународника, али не би требало да се отворено у тај покрет меша, јер би се одмах посумњало да иза ње стоји Русија, а Велике силе не би никада пристале да се турско господарство на Балкану замени руским господарством. Гледстон је, каже Јовановић, говорио с осећањем човека одушевљеног за слободу, правду и добро човечанства: није било могућно

слушати га, а не стећи убеђење о величини његова духа и о племенитости његовог срца.

Кад се упореди Гледстонов говор у Парламенту с оним што је приватно говорио Јовановићу, види се да је он као хришћанин више марио Балканске народе него њихове турске господаре, али да је као политичар претпостављао одржање Отоманске царевине руском надирању на Балкан. Од свих могућих решења Источног питања већ тада му се чинило најбоље оно које би на рушевинама Отоманске царевине подигло савез Балканских народа. Али, како су га његове класичне студије и читање Омира били начинили панјелином, он је бринуо о томе да се при стварању Балканског савеза сачувају Грци од бројне надмоћности Словена.

У спољашњој политици Гледстон се све више развијао у правцу национализма. Храбрио је Италијане против Аустријанаца, а Балканске народе против Порте. У грађанском рату Северне Америке храбрио је јужне државе против северних поглавито стога што му се, истина погрешно, чинило да се у њима ствара једна нова нација. Он није признавао ниједној нацији право да угњетава другу, — и чим би се угњетени народ дигао на оружје, Гледстон је налазио да се то може правдати, у недостатку правних разлога, разлозима хришћанског морала. То му је изгледало тачно нарочито у оним случајевима када је, као на пример на Балкану, угњетени народ припадао хришћанској вери, а његов угњетач нехришћанској. После економског либерализма Гледстон је био усвојио национализам, који није био ништа друго него либерализам примењен на питања спољашње политике.

У борби за радничко право гласа

С годином 1865 отвара се нова фаза у јавном раду Гледстоновом. Те године он је пропао на изборима као кандидат за посланика Оксфордског универзитета, који је више година претстављао у Парламенту. Докле је био посланик Оксфордског универзитета, морао је водити рачуна о клерикално-консервативним расположењима која су владала у том изборном телу, и то га је и у његовом либерализму непрестано спутавао. Тек кад је раскинута веза између њега и Оксфорда, Гледстон је могао дати одушке свим својим либералним тежњама. Тек сада могу да говорим слободно, рекао је он после свог пораза у Оксфорду. Те исте године кад је Гледстон добио пуну слободу самоопредељења, умро је лорд Палмерстон, који је, иако вођ либерала, био одлучно противан свима већим реформама. У исто време кад Гледстон, и либерална странка добила је пуну слободу самоопредељења.

После Палмерстонове смрти ново либерално министарство образовао је лорд Расел. Гледстон је остао министар финансија, и уз то примио и дужност владиног заступника у Доњем дому, пошто

је њен шеф лорд Расел био члан Горњег дома. После првог министра он је био на тај начин најважнији члан владе, одговоран уз првог министра за општи правац њене политике.

Пред Раселовом владом било је постављено питање поновне изборне реформе. Реформа од 1832 широм је отворила врата Дома комуна буржоазији, чији је утицај у томе телу брзо постао претежан. Радништво је и после реформе од 1832 остало непредстављено у Парламенту. Шесетих година енглеско радништво стало је тражити опште право гласа које је француско радништво извојевало још 1848. Расел, стари борац за реформу од 1832, био је готов да, колико буде могућно, изиђе радничким жељама у сусрет. Расели су били стара племићка породица која се још од XVII века борила за политичке слободе. Уз Расела за попуштање радништву био је и Гледстон, иако је у либералну странку ускочио из редова конзервативаца, који нису одобравали ни реформу од 1832. Откуда ово његово заузимање за једну изборну реформу која је чак и неким либералима изгледала одвећ смела? Радништво је стајало на рђавом гласу, као револуционарна маса, која ће, ако се уведе у бирачко тело, пореметити миран и правилан ток јавног живота.

Гледстон је, као што је то више или мање са свима енглеским политичарима случај, непрестано исправљао своју политичку линију према новом искуству. Он је имао начела, и држао их се чврсто, али само дотле докле их искуство не би осудило. У Енглеској се било десило нешто што је из

основе променило његове идеје о радништву. За време грађанског рата у Америци прекинут је одатле извоз памука који је био потребан енглеској индустрији, и то је фабрике у Ланкаширу скоро упропастило. У исто време нагло је опао и извоз енглеске робе у Америку. То је изазвало у Енглеској страховиту кризу, која је у првом реду погађала радништво. Радништво је свој тежак положај подносило мирно и стрпљиво. Оно се није ни најмање понашало као револуционарна маса каквом су га не само конзервативци, него и неки либерали приказивали. То је учинило дубок утисак на Гледстона. Њему је изгледало да се једном радништву које је показало толико способности за самодисциплину, могу мирне душе признати политичка права. Као што су због држања жена за време светског рата многи постали, од противника, присталице женског права гласа, тако је и Гледстон због држања радништва за време економске кризе шесетих година постао поборник радничког права гласа.

Тек у борби за то право Гледстон је почео да говори на великим зборовима и да долази у додир са широким масама. Ма да је његова речитост и дотле имала успеха у Парламенту и на зборовима, она је тек сада дошла до свог пуног израза и утицаја. Открила се једна црта Гледстонова која дотле није била тако позната. Он је имао дар народног проповедника, умео да заталаса гомили, и да својом речју ствара струје и покрете. Човек је склон да води ону политику која му пружа највише могућности да испољи своје способности. Као поборник права народа Гледстон је

био речитији него и у једној од својих дотадашњих улога: то је био разлог да се у ту нову улогу баци свом снагом.

У одбрани радничког права гласа, Гледстон се позивао на два главна разлога, — један економски, а други религиозни. Економски разлог био је тај, да је радништво плаћало 5/12 од укупне суме пореза, — дакле, имало је пуно права да буде заступљено у Парламенту, који је решавао о порезу. Религиозни разлог био је тај, да свако људско биће, ако не би својим властитим поступцима изгубило лично достојанство, има морално право да учествује у политичком животу своје земље. Хришћанску идеју о једнакости људске природе Гледстон је преносио у област политике.

Да прогласе у начелу опште право гласа, на то нису помишљали ни Расел ни Гледстон. То није одговарало укусу Енглеза, који нису марили за апстрактне идеје, а није одговарало ни њиховој давнашњој навици да политичка права везују за економске услове: њима је увек изгледало да јавне послове може добро водити само онај који нечега има, и који ће стога сваку погрешку у јавним пословима морати да плати. Према томе, ни нова изборна реформа није имала да бирачки порез сасвим укине, него само да га толико снизи да и велика већина радништва дође до бирачког права. Изборни систем који је либерална влада предлагала, био је стога врло замршен, и давао је повода бескрајним препиркама. Противници радничког права гласа гледали су да се за одређивање бирачког пореза узме такво мерило да што мање радника

буде увршћено међу бираче. Присталице радничког права гласа нису били ни сами међу собом сагласни: једни су у повећавању броја нових бирача ишли много даље него други. На питању изборне реформе у либералној странци настао је расцеп; издвојила се једна група која је у начелу била противна радничком праву гласа; њен главни говорник карактерисао је радништво као једну импулсивну, неразложну, плаховиту масу у којој влада поткупљивост, незнање и пијанство. У тако несређеној парламентарној ситуацији, изненађења су била могућна. Консервативци помоћу ове либералне групе која се одвојила од Владе, продрли су с једним амандманом који Влада није могла да прими. Расел је тим поводом поднео оставку целог кабинета.

У борби за изборну реформу Гледстон је изговорио једну од својих најбољих беседа. Ви се не можете, рекао је он противницима, борити против будућности: Време је на нашој страни! Велике друштвене снаге које се моћно и величанствено крећу напред, и које наше препирке својом грајом ни за тренутак не заустављају и не пометају, те велике друштвене снаге јесу против вас. Оне су поврстане на нашој страни, и застава коју ми носимо у овој борби, може се тренутно повити над нашим клоуним главама, али ће се убрзо опет високо залепршати на небу, — и биће понета снажном мишицом уједињеног народа целе наше државе, ако не лакој, а оно сигурној, и не врло далекој победи.

Дејство Гледстонове беседе појачавао је његов глас и цела његова појава. Био је висок и кошчат,

с оштрим цртама и озбиљним изгледом богоданог проповедника. Имао је живе црне очи, покретну физиономију, и велике гесте као да није био Енглеz, него Италијанац. Певач у младости, он је задржао један леп баритон, — и његов глас звонак и дубок испуњавао је без муке велике просторе с неколико хиљада слушалаца. У његовој речитости осећало се нешто поповско; чак за његове беседе о изборној реформи речено је да личе на проповеди. Али, каква била да била, његова је речитост дејствовала, — и њено се дејство појачавало у истој мери у којој је и број његових слушалаца растао.

*

После Раселове оставке састављено је једно конзервативно министарство у коме је лорд Дерби био претседник, а Дизраели владин заступник у Доњем дому. То министарство успело је да 1867 проведе кроз Парламент ту изборну реформу коју ранија либерална влада није била у стању да проведе. У Доњем дому већину су имали либерали, али они су на питању изборне реформе били подељени, и један њихов део подржавао је конзервативну владу, у нади да ће она створити много мањи број нових бирача него што је то било предвиђено у предлогу Раселове владе. На крају крајева испало је управо обрнуто. Нов изборни закон, изгласан по предлогу Дербијеве владе, установио је у ствари опште право гласа, ако не у целој земљи, а оно у градовима. Докле се дошло до овог закона, прошло се кроз много заплета и криза у страначким односима. Либерална већина у Доњем дому била је несложна; Гледстон је није

чврсто држао под својом командом, — и премда је нови изборни закон више одговарао жељама либерала него жељама конзервативаца, тај се закон, због вештине с којом га је Дизраели провео кроз Парламент, сматрао као велики успех конзервативаца. Либерали су изгледали скоро осрамоћени што су пустили да једну популарну реформу конзервативци присвоје себи. Гледстонов углед у Парламенту био је умањен стога што није умео да у питању изборне реформе сложи либерале. Једно њихово крило било се од њега одметнуло, — и чак му се једном десило да у току дебате о једној начелној ствари буде остављен и од својих властитих трупа.

Заљуљан у Парламенту, Гледстонов положај био је учвршћен ван Парламента. Радништво, које је после реформе од 1867 постало важан политички чинилац, сматрало је да за ту реформу дугује на првом месту захвалност Гледстону. Он је покренуо питање о радничком праву гласа; он је то право најречитије бранио, и неке његове речи имале су дубоког одјека у радничким масама, као на пример кад је онима који су се бојали од сувише великог броја радничких бирача довикнуо: Ви говорите о броју радничких бирача, као да је реч о броју једне стране војске која врши упад у нашу земљу. Ви заборављате да су то наша хришћанска браћа, наши суграђани, људи истог меса и крви... Енглеско радништво тада још није било задојено класном мржњом, социалистичка странка још није била организована, и радништво је било готово да пође за сваким ко би му се показао

пријатељ. Гледстон је једном рекао да није добра политика која се оснива на неповерењу, и да зато и радништву ваља приступати с поверењем. Радништво му је за поверење дало поверење. Велика популарност Гледстонова настаје управо отада, кад је изишао на глас као заштитник народних права. Тај исти човек кога је некада Маколе поздравио као „младу наду“ конзерватизма, био је сада слављен од нове демократске Енглеске, која му је дала надимак „народног Виљема“.

Први министар

Избори по новом изборном закону вршени су 1868. Либерали су добили већину, и како се лорд Расел због старости морао повући из јавног живота, либералну владу саставио је Гледстон. То је било његово прво министарство, које је оставило дубока трага у историји Енглеске као министарство великих рефорама.

Биле су две реформе које је Гледстоново министарство морало извести као допуну реформе од 1867. Прва се реформа састојала у завођењу тајног гласања место јавног. То је била сасвим нова ствар у енглеској пракси. У теорији, тајно гласање осуђивано је као вршење власти без надзора; у демократији, све власти раде под надзором јавности; зашто би се једини бирачи крили од ње као да би били какав тајни аристократски савет? Сам Гледстон био је увек за јавно гласање, и тек после реформе од 1867 променио је мишљење. Радници, којима је та реформа дала право гласа, били су материјално зависни; онај од њих који би гласао противно жељама свог послодавца, био је у опасности да изгуби место; слобода гласања могла му се обезбедити само помоћу тајности.

Тајно гласање укидало је истина надзор јавности над бирачима, али је с њиме укидало и надзор послодаваца над гласањем радника. Јавно или тајно, гласање је, по речима Гледстона, требало пре свега да буде слободно.

Друга реформа која је стајала у вези с признавањем радништву права гласа, била је реформа школског система извршена законом од 1870. До тога закона, Енглеска у ужем смислу речи, — дакле, Енглеска с Велсом, а без Шкотске и Ирске, — била је у школском погледу једна од најмање напредних земаља. Основна настава није била обавезна; државне основне школе уопште нису постојале; све су основне школе биле приватне. Те приватне школе биле су углавном установљене од цркве, и уживале су од државе само новчану помоћ, која није била велика. Од деце дорасле за школу, ни половина није ишла у школу.

Шесетих година, у Енглеску је стала продирати мисао да школа није ствар која се не тиче државе, и којом је боље да се бави црква. Успеси Пруске постигнути 1866 у рату против Аустрије, нису се у европском јавном мњењу објашњавали само њеном изврсном војном организацијом, него и њеним добрим системом основних школа. Говорило се да је њене победе извојевао исто толико њен учитељ колико и њен каплар. Услед тога и Енглези су се поколебали у свом старом уверењу да се с политичком слободом једног народа систем државних школа никако не слаже. У исто време радничко право гласа поставило је пред Енглезе овај проблем: како оспособити радничке масе да

своје право гласа употребе корисно за државу. Одговор је био само један: радничке масе требало је просветити добрим системом основних школа. Тај систем ваљала је сама држава да организује, јер је у просвећивању радника, који су чинили тако знатан део бирачког тела, била непосредно заинтересована.

Закон од 1870 тек упола усвојио је начело да је основна настава обавезна, и да се она даје у државним школама. Закон од 1870 пазио је да што мање повреди стечена права приватних вероисповедних школа. Он је у Енглеској и Велсу установио јавне школе, које су издржаване локалним прирезом. Те школе нису стајале под државном управом, већ под управом изабраних школских одбора, — што значи, да су биле стављене у надлежност локалне самоуправе. Школски одбори могли су, ако би нашли за потребно, огласити у свом делокругу основну наставу за обавезну. Према томе, основна настава могла је у једном школском округу бити обавезна, а у другом необавезна. Већина вероисповедних школа задржана је и даље, и то с новчаном помоћи која им је давана нешто из локалних приреза, а нешто из државног буџета. Било је, дакле, две врсте школа: школа јавних, без верског обележја, и под надзором школских одбора, и школа вероисповедних, под надзором цркве. Као што основна настава није била у свима школским окрузима обавезна, тако ни све основне школе нису биле одвојене од цркве.

Ово компромисно решење онезадовољило је нарочито нонконформисте. Они нису били противни вероисповедним школама, али су били противни томе да се те школе помажу из локалних приреза и државног буџета. Порез и прирезе плаћају сви грађани без разлике вере; према томе, новац добивен путем пореза и приреза не сме се употребити на помагање школа ниједне одређене вероисповеди; иначе би изишло да се из новца нонконформиста издржавају англиканске школе. То је била теза у име које су нонконформисти нападали закон од 1870 као неправду која им је учињена.

Закон од 1870 био је углавном дело министра Форстера. Гледстон лично није марио систем јавних школа без верског обележја. Њему су по вољи биле само вероисповедне школе; он није могао да замисли васпитање на другој, него на верској основи. Али као политичар он је увиђао да систем јавних школа без верског обележја одговара духу времена, и зато је пристао на закон од 1870.

Као што је школа бар унеколико демократисана законом од 1870, тако су исто демократисане државна служба и војска. У државној служби, места су се делила по протекцији, и више се гледало на друштвени положај кандидата, него на његову способност. Енглеска администрација била је на гласу са своје неспособности. И без нарочитог закона, Гледстонова влада донела је одлуку да се у будуће чиновничка места попуњују путем јавног стечаја. Државна служба отварала се свима

онима који су били способни, ма и немали про-
теције.

У војсци је било још горе него у државној
служби. Ту су се звања и унапређења продавала
као куће и имања. Ко би купио официрски чин,
могао га је после другоме продати. Официрски
чинови били су монопол богаташа, — и то се
правдало тиме да војни занат изискује извесна
морална својства — својства заповедања и хра-
брости — која се налазе само у вишим редовима.
Докле је трајао овај систем у енглеској војсци,
официри су имали лепо аристократско понашање
и држање, али им је потпуно недостајала стручна
спрема континенталних официра. Гледстонова влада
предложила је 1871 један закон којим се забрањује
куповање војних чинова. Доњи дом примио је овај
закон, али Горњи дом чинио је тешкоће. Гледсто-
нова влада сетила се накнадно да се куповање
чинова не оснива на закону, него на једној уредби
коју је Круна прописала. Уместо да се бочи и даље
с Горњим домом, Гледстонова влада нашла је да је
много простије да ту уредбу укине другом уредбом.
Круна је пристала на издавање нове уредбе, и тако
је куповање војних чинова укинато уместо једним
актом Парламента једним актом краљевске власти.
Ако су конзервативци осуђивали војну реформу
Гледстонове владе због њене садржине, било је
доста либерала који су је осуђивали због начина
на који је изведена. Гледстону је замерано да је у
овој прилици, за једног либералног министра, су-
више мало рачуна водио о осетљивости Парла-
мента, коме није могло бити право да се једном

правном досетком један спорни предмет преноси из његове надлежности у надлежност Круне.

Све реформе које је Гледстонова влада извршила у школству, чиновништву, војсци правиле су пробој у дотадашњем уређењу Енглеске, које је било скроз аристократско. Земљиште се све више рашчишћавало за ново уређење у коме ће земљом управљати буржоазија и радништво.

Ирско питање

Поред ових реформи које су се тичале Енглеске, Гледстонова влада покушала је да поправи и стање ствари у Ирској. Ту више није било реда и мира. Дешавали су се напади на полицајске испоставе и на казнене заводе, отмице притвореника, покушаји бацања казњених завода у ваздух. Све је то рађено по једном плану. Било је једно тајно друштво ирских незадовољника, — тако звани Фенианци — које је свима средствима, и допуштеним и недопуштеним, водило борбу против енглеске владе. То је друштво основано од ирских избеглица у Сједињеним Државама. У грађанском рату који је ту трајао од 1861 до 1865, учествовале су и многе ирске избеглице; они су у том рату стекли навике борбе и авантуре, — и кад је рат престао, остали су на неки начин без занимања. Онда су дошли на мисао да почну у Енглеској терористичку акцију у корист ирске слободе.

Већина енглеских политичара мислили су да се против Фенианаца ваља борити истим начином као и против обичних злочинаца. Гледстон напротив видео је у Фенианизму само знак општег незадовољства које у Ирској влада, и зато се одлучио

да отклони све оно што је том незадовољству давало повода. Међу узроцима ирског незадовољства помињало се, с једне стране, црквено питање, а с друге, аграрно питање.

Црквено питање састојало се у овоме. Ирци су били католици, а државна црква била је у Ирској, као и у Енглеској, протестантска. Енглези су били ти који су протестантској цркви у Ирској дали повластице државне цркве, да би на тај начин учврстили своје господарство над Ирском. И поред државне протестантске цркве, Ирци су остали верни католичанству: сва је ствар била у томе што су морали плаћати две цркве: протестантску, коју је енглеска влада ставила на њихов буџет, и католичку, чије су потребе они сами покривали добровољним прилозима.

Ирско црквено питање Гледстон је решио на радикални начин. Он је 1869 једним законом одвојио у Ирској цркву од државе: протестантска црква остала је и даље, али без државне помоћи. Ирски народ ослобођен је тиме оног намета који је, како се говорило, плаћао туђој вери. С техничког гледишта израда закона од 1869 била је врло тешка. Гледстон је и раније био познат као мајстор законодавне технике, али своју мајсторију није никада тако посведочио као при изради закона од 1869. Врло речит кад је требало начелним разлозима доказивати потребу једне реформе, он је био врло вешт кад је ту реформу требало ставити у законске параграфе. Имао је смисла за појединости, осећао је практичне тешкоће, и досећао се како да их обиђе.

Укидање државне цркве у Ирској могло је бити изненађење за оне који су памтили младићку расправу Гледстонову о односима цркве и државе. Он који је у тој расправи проповедао што при-снију везу цркве и државе, извршио је у Ирској одвајање цркве од државе. У међувремену од његове расправе до закона од 1869 његова религиозна осећања нису ништа ослабила, али као у политичким, тако и у религиозним питањима он се све више померао налево. Већ смо имали прилике да поменемо како му се од извесног времена чинило да је цркви потребније обезбедити независност од државе, него наслон на државу. Осем тога, откако је постао вођ либерала, он је имао прилике да се више приближи средњим и доњим друштвеним слојевима. Ту није као у горњим слојевима преовлађивао утицај Англиканске цркве; ту су напротив неконформисти били многобројни, — и премда Гледстон није делио њихове погледе, он се научио да поштује искреност и јачину њихових уверења. Много боље него у својим младим годинама Гледстон је разумео да је вера у Христа важнија од црквене догматике, — и да онима који искрено верују, треба у питањима догме гледати кроз прсте. Он се показивао врло помирљив у свима споровима који су велику протестантску породицу цепали на супарничке вероисповеди: између њега убеђеног англиканца и неконформиста дошло је стога до тешњих веза и узајамног поверења. Дајући све више важности религиозној слободи и искренности религиозних уверења, Гледстон је све мање могао одобравати да се у Ирској Англиканска црква

силом државне власти намеће једном народу који је неће.

После црквеног питања, Гледстон је приступио решавању аграрног питања у Ирској. Аграрно питање био је створио спахиски систем, по коме је Енглез био сопственик земље, а Ирац закупац. Енглески спахија обично није живео на свом имању; није се интересовао за обрађивање и побољшање земље; тражио је само да му се уговорена закупнина уредно плаћа. Закупац није био довољно заштићен од свог спахије, који му је могао у свако доба отказати закуп, и то без икакве накнаде за побољшања која је учинио. У неким крајевима Ирске било се развило једно обичајно право по коме закупцу, докле би уредно плаћао закупнину, закуп није се могао отказати без накнаде. Гледстонов покушај решења аграрног питања сводио се на то, што је законом од 1870 ово обичајно право проширено на целу Ирску. Тиме аграрно питање још није било коначно решено, али начелно било је важно да је енглески законодавац почео увиђати да односи између енглеског спахије и ирског закупца нису обични односи између закуподавца и закупопримца, и да ирског закупца ваља унеколико сматрати као сувласника. На то је упућивала цела историја аграрних односа у Ирској. Кад су освојили Ирску, Енглези су се по праву мача наметнули дотле слободним ирским сопственицима за спахије, и закупнина коју су од њих изискивали Ирцима је изгледала као један намет који је њихово баштинско право јако оптеретило, али није уништио. Њима према томе није ишло у

главу да их спахија може одагнати са земље, и то још без икакве накнаде.

Гледстонова влада била је расположена да, ако могуће, задовољи ирске захтеве још и у универзитетском питању. Ирска је имала два универзитета: један протестантски, који није примао ђаке католике, и један лаички, који су католици могли, али нису хтели посећивати. Гледстонова влада нудила је Ирцима наместо та два универзитета један универзитет који би у вероисповедним питањима био потпуно неутралан, тако да би га све вероисповеди могле посећивати. Ирцима то није било доста. Будући претежно католици, они су тражили један чисто католички универзитет. Њихови су посланици гласали против предлога о неутралном универзитету, и пропаст тог предлога у Парламенту био је знак скорог пада Гледстонове владе.

Француско-пруски рат

За Гледстонове владе десио се француско-пруски рат (1870/71), који је из основе променио односе између континенталних сила, подижући на ранг прве војничке силе Пруску место Француске. Гледстоново је правило било да се држи што даље од континенталних сукоба. Он се постарао да путем преговора с ратујућим странама обезбеди Белгију како од француског, тако и од немачког напада; после тога ограничио се на улогу простог посматрача. У једном чланку тврдио је да је сам Промисао „сребрном морском цртом“ одвојио Енглеску од континента; због тог свог природног положаја [она може остати нетакнута европским ратовима, ако не би хтела сама да се у њих умеша, — а њен је интерес да се у њих не меша. Слушајући Гледстона, човек је могао мислити да за једно тако срећно одвојено острво велика европска политика нема скоро никакве важности. То његово гледиште било је критиковано и ван Енглеске и у Енглеској. Ван Енглеске чули су се прекори да је Гледстонова влада могла спречити рат, да је само у отсутном тренутку учинила притисак на Француску, која је заметала кавгу. То нас опомиње на

прекоре који су 1914 чињени енглеској влади да је пропустила да притиском на Немачку спречи Светски рат. У Енглеској нико није замерао Гледстоновој влади што се није умешала у француско-пруски рат, али многи су налазили да је она на дипломатском пољу требала да буде много активнија, јер и поред „сребрне морске црте“ оно што се дешавало на континенту није могло остати без утицаја и по енглеске интересе. Ово се убрзо показало тачно. На два три месеца после почетка француско-пруског рата Русија је објавила да је више не вежу одредбе Париског мира о неутралности Црнога Мора. И без употребе оружја, чисто дипломатским путем, Русија је поништила један од главних резултата Кримског рата. У своје време Гледстон није одобравао Палмерстоновој влади што је у циљеве тога рата уврстила и неутралисање Црног Мора, али, као цео свет, тако је и он осуђивао Русију што је својим једностраним актом, без претходног споразума с осталим уговорним странама, одрекла важност одредбама једног међународног уговора. Није више била у питању неутралност Црнога Мора, него је била у питању општа вредност међународноправних обавеза. Пошто су протести Гледстонове владе против руског поступка били поглавито формалне природе, то није било тешко наћи начина да се ствар уреди мирним путем. Године 1871 састала се конференција сила, која је укинула одредбе Париског мира о Црном Мору, али је у исто време на свечан начин утврдила да се међународни уговори не смеју мењати једностраним актом појединих саговорача.

Јавно мњење енглеско није било задовољно оваквим решењем. Оно је имало утисак да је Гледстон пустио да се Енглеска лиши нечега што је у Кримском рату после толиких жртава у људма и новцу била добила. Енглеска се бојала руског напада на Цариград; да би тај напад отежао, Палмерстон је после Кримског рата настојао да се Русији забрани држање ратне морнарице у Црном Мору, али тај његов успех Гледстон је проћердао својом попустљивошћу према Русији. Да је на челу енглеске спољашње политике стајао један човек чија мирољубивост не би била тако опште позната као Гледстонова, и који би се више од њега интересовао за европску политику, Русија никада не би смела учинити то што је учинила. Тачно или нетачно, ово је мишљење било јако раширено у енглеској публици, и Гледстону је уписивано у грех да је углед Енглеске споља умањено.

Незадовољство Гледстоновом спољашњом политиком још је појачано кад је 1872 Енглеска изгубила код међународног изборног суда један спор који је имала са Сједињеним Државама. То је био стари спор, још из времена америчког грађанског рата, када на влади није био Гледстон, него Палмерстон. Спору је дао повода брод *Алабама*. Саграђен у Енглеској, тај брод, како је испливао на пучину, развио је заставу јужних држава и почео за њихов рачун гусарити. У току рата запленио је скоро седамдесет бродова северних држава. После свршетка рата Сједињене Државе тражиле су од Енглеске накнаду за сву штету коју је *Алабама* учинила Северу. Пре Гледстонова доласка на

владу, Енглеска је пристала да се спор између ње и Сједињених Држава расправи путем изборног суда, али судска пресуда изречена је за Гледстонове владе. Суд је осудио Енглеску да плати Сједињеним Државама на име накнаде штете преко три милиона фуната стерлинга. Гледстон је веровао да је учинио врло много за одржање општег мира, што је показао примером да се и најзаоштренији спорови између држава могу расправити без рата, путем изборног суда. Енглеска публика разумела би и одобрила употребу изборног суда да је пред тим судом добила спор, али кад га је изгубила, она је дошла до закључка да мирољубиве методе Гледстонове дају мање јемства за одбрану народних интереса него што су давале ратоборне методе Палмерстонове. При томе се заборављало да је још за Палмерстонове владе било решено да се спор са Сједињеним Државама изнесе пред изборни суд.

У унутрашњој политици Гледстоновој било је нечег одлучног и одважног што су и противници признавали. У његовој спољашњој политици, напротив, било је нечега неодлучног и неодважног, због чега је углед Енглеске међу силама стао да пада. Ти спољашњи неуспеси доста су допринели Гледстоновој непопуларности при крају његове владе.

Године 1874 требало је вршити нове изборе. Тражећи изборни програм који ће му опет привући бираче, Гледстон је дошао на мисао да предложи укидање пореза на доходак. Под његовом владом, финансиско стање било је тако побољшано да је изгледало да ће се убудуће, бар у мирно

доба, буџет моћи уравнотежити и без пореза на доходак. Стављајући бирачима у изглед укидање тог пореза, Гледстон је у исто време правдао и своју мирољубиву спољашњу политику, јер је само она чинила могућнима овако велике пореске олакшице. Али и поред мамца који је пружао бирачима у виду укидања пореза на доходак, Гледстон је био лоше среће на изборима: већину нису добили либерали, него конзервативци. Свет је био заморен многобројним реформама које је либерална влада извршила у кратком року од неколико година, и које су чупале као из корена тако старе установе као што је била државна црква у Ирској и аристократски монопол официрских чинова. Свет је осећао потребу да мало одахне после толиких унутрашњих потреса, и желео је један период мира кад се више неће говорити ни о каквим реформама. С друге стране, свет је тражио једну владу која ће Енглеској повратити изгубљени ранг међу Силама, уводећи је поново у њихову дипломатску игру као активног чиниоца. Све те промене у расположењима бирача припремиле су конзервативну победу на изборима од 1874.

Повлачење с либералног вођства

После избора Гледстон се повукао не само с владе, него и с вођства либералне странке. Наговештавао је чак могућност свог потпуног повлачења из политичког живота. Било му је шесет пет година, и он је желео да остатак дана проведе ван страначке борбе, у књижевним и богословским студијама. Као вођ либералне странке он се стално налазио у тешком положају. Либерална странка није била једноставна група: у њој су се разликовала нека три слоја. Први слој чинили су виговци; то су били остатци оне старе аристократске странке која се у XVII и XVIII веку борила против Круне за права Парламента. Врло отпорни према краљу, ти велики лордови били су не мање отпорни и према народу, и с муком су пристајали на реформе које је захтевало ново демократско време. Гледстон није стајао добро код виговаца; његова реформаторска политика и цео његов начин агитовања с великим зборовима за масу њима су мирисали на демагогију. Други слој либералне странке чинила је велика буржоазија, која је после изборне ре-

форме од 1832 завладала Парламентом и због које се управо и стара виговска странка прекрстила у либералну странку. Та либерална буржоазија исповедала је више економски него политички либерализам, и Гледстон се све до Палмерстонове смрти поглавито на њу наслањао. Трећи слој либералне странке чинила је мала буржоазија, која је у недостатку организоване радничке странке била унеколико израз и тежњи радништва. Гледстон је после Палмерстонове смрти стао обраћати пажњу и на овај трећи слој либералне странке, али по свом образовању и понашању, а и по својој привржености Англиканској цркви, он је до краја живота остао човек велике буржоазије. Тако сложену странку као што је била либерална странка, није било лако водити. Иако су Гледстонове парламентарне способности и његов утицај ван Парламента били неоспорни, њему се ипак дешавало да у својој властитој странци наиђе на несавладљив отпор. После изборног неуспеха од 1874 Гледстон се бојао да ће му још теже бити држати либералну странку под својом командом, и да је стога боље да се повуче.

Гледстон није био обичан политичар коме је главно добити изборе и доћи на власт. У њему је било нечега мисионарскога, — и политика је имала за њега дражи само онда, ако би му пружала могућности да поведе борбу за какву велику идеју, као што је било радничко право гласа, укидање државне цркве у Ирској итд. У тренутку његовог отступања с вођства либералне странке на дневном реду није се налазило ниједно од великих начелних

питања за која се он могао загрејати; чак је изгледало да публика не жели више да јој се о тим питањима говори.

У унутрашњој политици било је настало као неко затишје, и Гледстон је хтео то затишје да употреби на важније ствари него што је обична страначка борба. Био је узнемирен извесним променама које је осећао у моралној атмосфери шесетих и седамдесетих година XIX века. Напредак позитивних наука донео је собом философски материализам; економски либерализам, чијој је победи и сам Гледстон послужио, донео је собом јачање егоистичких побуда на штету алтруистичких; интерес, и то интерес често грубо материални, заглашвао је осећање моралне дужности. Гледстон је у свему томе видео знаке једне велике друштвене болести. Да ли је било од ње лека? По Гледстоновом мишљењу, лек се налазио једино у оживљавању и окрепљивању верских осећања. Међу људима од вере он је имао нарочити став. Иако веран син Англиканске цркве, он је био присталица верске трпељивости, и одржавао је добре односе и с католицима и с нонконформистима. Мало по мало његова религиозност постала је тако растегљива, да су је разне гране Христове цркве могле разумети свака на свој начин. Он их је све вукао к себи да би их све ујединио за борбу против материалистичке философије и економског егоизма, који су, по његовом уверењу, поткопавали целу хришћанску културу.

Први акт којим је Гледстон обележио свој прелазак с политичког поља на религиозно поље,

била је једна расправа о Папиној непогрешности. Објављена пред његово отступање с вођства либералне странке, та је расправа растурена у 140.000 примерака. Гледстон је најодлучније осуђивао Ватиканско решење о Папиној непогрешности. Он је, истина, био протестант, али то му није сметало да сматра да судбина целокупног хришћанства зависи од судбине католичке цркве, и да стога погрешке Ватикана могу имати последица и за протестантизам. Гледстонова је тежња била да се начини, ако ништа друго, а оно неки компромис између хришћанства и либерализма: хришћанство, да би одржало свој утицај, морало се развијати у савременом либералном духу. Ватикан је с догмом Папине непогрешности ударио сасвим супротним правцем. Уместо либералне толерантности, он је прихватио идеју апсолутистичке централизације. Гледстон је доказивао да се та централизација показала штетна за развитак државе, па ће се показати штетна и за развитак цркве. Један од најистакнутијих говорника на Ватиканском сабору против Папине непогрешности био је ђаковачки бискуп Штросмајер; својим говором обратио је на себе и Гледстонову пажњу, и то је био повод преписи која се доцније између њега и Гледстона отворила.

Источно питање

Гледстону није било суђено да се, одвојен од политике, бави само верским стварима. Године 1875 избио је Херцеговачки устанак, који је одјекнуо широм Балканског Полуострва. По примеру Херцеговаца, дигли су се 1876 и Бугари; њихов устанак угушен је тек што је плануо, али на тако свиреп начин да је његово угушење јако узбудило европско јавно мњење. Турска је бацила у побуњену Бугарску своје нередовне трупе, познате под именом башибозука. Башибозук је стављао под нож све што је стигао, — не само људе, него и жене и децу. По статистици једног енглеског мисионара половину жртава чиниле су жене. Тачан број жртава тешко је утврдити. Бугарски извори кажу да их је било 100.000; турски извори не признају више од 6000. Амерички консул рачуна их на 9000, а један енглески извиђач (туркофилски расположен) на 12.000. Један енглески мисионар који је ишао од куће до куће, забележио је само 3694 жртава, објашњујући овако мали број тиме што није као остали извиђачи убрајао у жртве и оне који се испред турског зулума побегли у гору. Између бугарске цифре од 100.000 и ове цифре од 3694

тешко је погодити истину. Уосталоме број жртава и није тако важан. Важно је да су зверства уопште чињена. Сви извори, изузимајући наравно турских, слажу се да су у селима куда је прошао башибозук, остали трагови неописаног ужаса; то је, по речима једног енглеског историчара, опомињало на призоре из Дантеова „Пакла“.

Зверства почињена у Бугарској била су узрок да се Гледстон врати у политички живот. Његови противници тврдили су да он никада није озбиљно мислио да се махне политике, и свраћали су пажњу на то, како је он, и после отступања с вођства либералне странке, често долазио у Парламент и живо учествовао у његовим препиркама. Остављајући на страну да ли су бугарски догађаји били узрок или само повод његовом враћању у политички живот, сигурно је да он није могао наћи згоднији прелаз из повучености у којој се бавио поглавито верским стварима, у свакодневну страначку борбу. Зверства која су Турци били починили, узбунила су хришћанска осећања енглеског света, и дижући свој глас против Турака, Гледстон је могао тврдити да то не чини као политичар већ као хришћанин. Али осуђујући радњу Турака, он је хтео не хтео прелазио на политичко поље. Јер практична последица његове осуде требало је да буде ослобођење Бугарске од турског господарства. То се никако није слагало с туркофилским правцем службене енглеске политике. Дизраели, који је тада био с конзервативцима на влади, упорно је бранио целокупност Отоманске царевине, — и Гледстон није могао осуђивати

турска зверства у Бугарској, а да се пре а после не сукоби с Дизраелијем. Сваки такав сукоб увлачио га је поново у страначку борбу.

Гледстон је своје нападе на Турке почео једном брошуром: у писању брошура он је био исто тако неуморан као и у држању говора. Његова брошура *Ужаси у Бугарској и Источно питање* имала је, ако могућно, још више одјека него његова брошура о Папиној непогрешности. Већ у тој првој изјави о турским зверствима он је на име казне за Турке тражио њихово уклањање из Бугарске. Дуго времена навођене су ове његове речи: „Али ја се враћам на оно, па тиме и завршавам, што је алфа и омега тог великог и тако жалосног догађаја. Као стари слуга Круне и Државе, ја молим своје суграђане, од којих то може бити више него и од једног другог европског народа зависи, да не престану настојати да наша Влада, која је до сада радила у једном правцу, обрне отсада другим правцем, и да заједно с осталим европским државама прегне свом снагом да турска управа у Бугарској престане. Нека Турци очисте ту земљу од својих злоупотреба на једини могући начин, на име тако што ће се сами одатле очистити. Њихове заптије и њихови мудире, њихове бимбаше и њихове јузбаше, њихови кајмаками и њихове паше, сви скупа, са свим својим пртљагом и прђама, мораће се, ја се надам, дићи и отићи из те области коју су опустошили и оскрвнили“.

Колико су год биле мрачне боје којима је описивао Турке, толико су биле светле боје којима је описивао њихове хришћанске жртве. Стари

јеленист, он је одвајкада имао симпатија за Грке. Сада је заволео и Црногорце, о чијем је јунаштву говорио скоро с песничким усхићењем. Он који се ретко служио сликама, у оваквој једној слици приказао је судбину Балканских хришћана: „Они су као стрми жал који зауставља Океан. Жал је тај тучен таласима; стоји пуст; на њему ништа не рађа. Ту може бити нема ничега другог до хрпешинтре, камења, непотребне морске травуљине. Али то је бедем иза кога зиратна земља може да се шири и да измиче навали племе. На такав бедем личили су Бугари, Срби и Грци, кад су давали отпора најезди Ислама. Захваљујући њиховом отпору, Европа је могла на миру уживати благодети своје вере и усавршавати своје установе и законе“.

Гледстон није захтевао од конзервативне владе да ради Балканских хришћана зарати с Турском, али је захтевао да се придружи осталим силама које су наваљивале на Порту да поправи своју управу у хришћанским областима, дајући им већу или мању аутономију. Конзервативна влада, међутим, одвајала се од осталих сила, — и охрабрена њоме, Порта или није никако попуштала силама или им је попуштала тек упола. Гледстон се ужасавао да Енглеска, једина међу силама, одриче сваку заштиту угњетеним хришћанима и ставља се отворено на страну Ислама. И како је за туркофилски правац конзервативне владе највише био одговоран њен шеф Дизраели, Гледстонова осуда њене спољашње политике обртала се неизбежно против Дизраелија лично.

Још од 1859, кад је Гледстон оборио Дизраелија на буџетском питању, њих двојица стајали су у очима света као два супарника; борба конзервативаца и либерала често је изгледала њихов лични двобој. Између Гледстона и Дизраелија постојале су велике разлике и у погледу карактера и у погледу способности, — и то је њиховом двобоју давало нарочитог интереса. Гледстон је говорио и делао као морални проповедник коме су велика начела правде и слободе преча и од државних интереса. Дизраели, кад су државни интереси били по среди, није хтео да зна за моралне обзире. Гледстонова снага лежала је у моралном патосу, а Дизраелијева у једној врсти уметничке маште која је неки пут чудновато тачно изазивала слику будућности. Као што је Гледстон лично на моралног проповедника, тако је Дизраели по смелости својих планова и нескрупулозности у избору средстава лично на једног авантуриста. Ни један ни други нису изгледали деца оног доба у коме су живели, — доба капиталистичког рационализма и буржоаске прозаичности.

Сукоб Дизраелија и Гледстона никада се није био тако заоштрио као 1876 на Источном питању. Гледстона је љутила колико Дизраелијева политика, толико и скептично хладни тон у коме је говорио о патњама Балканских хришћана. Дизраели је био покрштени Јеврејин. Гледстон је држао да Дизраелијев „криптојудаизам“ објашњава и његову политику: на Истоку Јевреји љуто мрзе хришћане, који нису увек поступали с њима најбоље, — и откако му је умрла жена, Дизраели се сав подао својим јеврејским осе-

ћањима, која су била најдубљи и најискренији део његове природе. Смрт Дизраелијеве жене коју је Гледстон помињао, била је уопште од утицаја на односе између Дизраелија и Гледстона: она је ублажавала колико је могла њихове међусобне сукобе, јер је Гледстона, по признању самога Дизраелија, високо ценила. Своју несагласност с Дизраелијем у Источном питању Гледстон је тумачио као неподударност јеврејског и хришћанског духа, и то је само још већма распаљивало његову борбеност. Између њега и његовог супарника настало је страховито рвање; турски башибозук и његове бугарске жртве све су више долазили у позадину; главно је сада за Гледстона било да Дизраелија тресне о земљу. Том грешном земаљском амбицијом завршила се Гледстонова пропаганда за Бугаре, надхнута испрва најчистијим хришћанским побудама.

За Бисмарка је речено да је умео да за успех својих планова употреби одједном сва политичка средства: и велика и мала, и јавна и тајна, — и дипломатске преговоре, и страначке сплетке, и новинарску кампању, и шпионажу, и подмићивање. Своју идеју умео је да „оркестрира“, — и мајсторски његове технике ваљало се исто толико дивити колико и дубини његових планова. Нешто од његове мајсторске технике само на другом пољу имао је и Гледстон. Он се одликовао у разним врстама демократске пропаганде. Био је вешт како у писању брошура, тако и у држању говора, — исто тако вешт у држању говора у Парламенту, као и у држању говора ван Парламента. Ван Парламента могао је говорити на сваком месту и у свако доба. Први

је уобичајио да говори на железничким станицама између два воза, и ништа му није сметало да говори гологлав, на плъуску. Његов глас чуо се разговетно како у затвореном простору, тако и на великим пијацама, на којима је неки пут било до двадесет хиљада душа. Сва та средства борбе Гледстон је употребио против конзервативне владе и њене источне политике. Није јој остављао ни тренутка мира. После једне брошуре, дошао би не један, него неколико зборских говора, а после тих говора од којих су неки испуњавали више стубаца *Тајмса*, дошли би напади у Парламенту, напади лице у лице, у говорима од којих су неки трајали по два сата. Гледстон није више био вођ либерала; њихови вођи слагали су се с његовом источном политиком тек унеколико; расположење слушалаца било је често по њега неповољно; ипак зато његови говори увек су остављали дубок утисак на слушаоце и били јак удар за Владу. Један од његових противника, Артур Балфур, овако га описује у једној од тих прилика: „То је била једна од оних претходних парламентарних дебата, или серија дебата које се воде пре прелаза на главну ствар. Гледстон је имао да говори не једанпут или двапут, него неколико пута, и тек пошто је сат за сатом имао да истраје у тој претходној чарци у једној Скупштини непријатељској, нестрпљивој, и већ потпуно замореној, он је устао да изложи своје гледиште с оним убеђењем да је у праву које је чинило главну снагу његових говора било у Парламенту или ван Парламента. Никада нећу заборавити утисак који је тај говор учинио на мене. Чисто као подвиг физичке издржљивости

то је било скоро ненадмашно; као подвиг парламентарне вештине, парламентарне истрајности и парламентарне храбрости, ја држим, то ће остати увек недостижно“. Та његова способност да се сав напуни једном идејом, та смелост да је заступа пред сваким и против свакога, та решеност да тера у борби до краја и да је, тако рећи, води без предах, — никада се није потпуније обелоданила него за време источне кризе. Међутим, Гледстон је био већ у шесет седмој години, у оном добу кад се обичан човек склања у миран тих живот, и кад је и сам Гледстон уверавао да осећа потребу таквог живота.

*

Борба Гледстона и Дизраелија пролазила је кроз неколико мена. Испрва изгледало је да побеђује Гледстон. Он је бранио популарнију ствар: слобода хришћанских народа налазила је више одзива код широке публике него целокупност Отоманске царевине, за коју се Дизраели залагао. Тако је трајало све до пролећа 1877. Тада Русија, ради заштите Балканских хришћана оглашава Турској рат, и у енглеској публици одмах настаје преокрет. Неповерење и мржња према Русији надвлађују осећања саучешћа према Балканским хришћанима; сада се чак мисли да су све приче о њиховим патњама биле јако преувеличане да би се само оправдало руско надирање на Балкан: у ствари, Русији је мало стало до Балканских хришћана; што она хоће, то је да метне руку на Цариград. Дизраели је одмах изјавио да ће заједно с Турцима бранити Цариград од Руса. Говорио је и понашао се тако као да би

Енглеска стајала пред новим Кримским ратом. Његова ратоборност бацила је публику у потпун занос; у њој се распламтео шовинизам, и њен идол није био више Гледстон, него Дизраели. Настало је помрачење Гледстонове популарности, и у Лондону било је уличних демонстрација против њега.

Дизраелијева популарност расла је стално. О Берлинском конгресу достигла је врхунац. По повратку с конгреса, Дизраели је дочекан као што би само један победилац могао бити дочекан. Сматрало се да је он одржао потпуну победу над Русијом, и то без рата, чисто дипломатским средствима. Према томе био је већи од Палмерстона, који је морао водити рат да би савладао Русију.

Дизраелијева слава није обесхрабрила Гледстона. Иако је цео свет клицао Дизраелију, Гледстон је и даље критиковао његову политику. Гледстоново гледиште било је ово. Има само једно праведно решење Источног питања, а то је поделити европско подручје Отоманске царевине између Балканских хришћана по начелу народности: Балкан Балканским народима! Свако друго решење противно је закону и људском и божјем, и не може се одржати. Шта је радио Дизраели? Он је говорио да је решен бранити целокупност Отоманске царевине. То је значило бранити силу против слободе, неправду против правде. На делу се показало да ни он сам није бранио целокупност Отоманске царевине. Поред тога што је морао допустити хришћанским народима да отргну ко већи ко мањи део од турског земљишта, он је ушао у разне дипломатске преговоре којима је свима био циљ

још даље распарчавање тога земљишта. Споразумео се с Аустријом да та сила узме Босну и Херцеговину, споразумео се с Русијом да та сила задржи добар део својих освојења у азиској Турској, споразумео се с Портом да она тобоже драговољно уступи Енглеској острво Кипар. У развлачењу старе турске баштине учествовао је, дакле, и сам Дизраели. Узимајући све скупа, он је са својом политиком имао више привидног, него стварног успеха. Он је само унеколико лишио Русију плодова победе, и из рата Русија је изашла јача, а Турска слабија него што је била. Енглеска је добила Кипар, али за ту малу добит узела је на себе тешку обвезу да убудуће брани турски посед у Азији. Основна начела енглеске дипломатије била су напуштена. Уместо да се бори за правду међу народима, Енглеска је водила тако звану политику интереса, грабећи за себе оно што јој ни по коме праву није припадало. Да јој се та отимачина не би оспоравала, она је морала пустити Аустрију и Русију да заграбе још више од ње. Оно што је Русија узела у Азији, као и оно што је Аустрија „окупира“ на Балкану, било је доиста много више него острво Кипар, које је у општој јагми Енглеској допало.

У први мах Гледстонове критике нису узимане много у обзир. Тек доцније, кад се Дизраелијева влада заплела у колонијалне ратове и у Азији и у Африци, свет је стао говорити да Гледстон има може бити право, кад тврди да Дизраели нема у спољашњој политици никакав узвишенији циљ до простог отимања и освајања. У Азији ратовао је

с Авганистаном да би сузбио руски утицај у тој држави, и да би проширио и учврстио границе Индије. У Јужној Африци ратовао је с једним дивљачким племеном Зулукафрима просто ради присвајања њихових земаља. Оба рата испала су тежа и крвавија него што се очекивало. У рату са Зулукафрима енглеске трупе претрпеле су један пораз који, истина, није спречио њихову коначну победу, али је ипак зато био велика срамота, јер нико није могао ни снивати да ће се једна савремена европска војска ма само једанпут дати тући од полунагих дивљака. Рат с Авганистаном био је још разумљив просечном човеку као рат за обезбеђење индиске границе. Али рат са Зулукафрима изгледао му је сасвим излишан. Шта је Енглеској требало да иде на дно Африке и да се ту бочи с малим дивљачким поглавицама? Зар то није била проста освајачка обест? Гледстон је ликовео над Дизраелијем, као да су му догађаји донели очигледних доказа о основној неморалности и осиноности његове политике.

*

Године 1880 били су нови избори. Иако није више био вођ либералне странке, Гледстон је водио главну борбу против конзервативне владе. Та влада није учинила ништа или врло мало на пољу унутрашње политике; тим је више истицала своје успехе на пољу спољашње политике. С оном неустрашивошћу која га је одликовала у страначким распрама, Гледстон је своје нападе усредсредио баш на њену спољашњу политику, доказујући да је она скроз погрешна, и да је крајње време да

се удари другим правцем. Још пре него су избори расписани, Гледстон је почео изборну кампању у Шкотској, где се мислио кандидовати. То је била чувена Мидлотианска кампања, тако названа по његовом изборном срезу, — највећа кампања коју је Гледстон у свом животу водио, и једна од највећих изборних кампања уопште. Гледстон је држао свакога дана бар по један говор, а било је дана када је говорио и по двапут а по трипут. Остављајући мање говоре на страну, рачуна се да је држао шеснаест великих говора, и да је изговорио око 86.000 речи. Нападао је Дизраелија у име „правде, човечности, слободе и права“, — ко би га слушао, био је готов помислити да Дизраели води ђаволу политику на земљи. Дизраели није хтео читати његове говоре, али ипак није могао остати равнодушан, кад је из дана у дан налазио у новинама по читаве стране испуњене Гледстоновим беседништвом. Признавао је и сам да му је лакнуло кад је Мидлотианска кампања престала, и кад у новинама није више било потопа Гледстонове речитости. Лични односи између њега и Гледстона били су већ пре тога затегнути, — нарочито одонда кад је Гледстон енглеско-турски споразум о Кипру назвао лудачким послом, а Дизраели му на то одвратио да је он софистички ретор који се опија бујношћу своје властите говорљивости.

Мидлотианска кампања заинтересовала је и српске крајеве. Гледстон, који је код нас већ био популаран због својих напада на Турску, постао је сада још популарнији због својих напада на Аустрију. У једном великом лондонском листу било

је саопштено, као да је аустриски цар био рекао енглеском амбасадору да Гледстон не одобрава аустриску спољашњу политику, и да би стога за Аустрију било добро да на изборима победи Дизраелијева влада. Разљућен што се аустриски цар меша у енглеске унутрашње ствари, Гледстон је у једном говору пред својим бирачима напао без икакве штедње Аустрију. „Аустрија је била сталан, непоколебљив непријатељ слободе у сваком крају Европе. Русија, жао ми је што морам рећи, била је такође непријатељ слободе, али Русија је чинила бар један изузетак, — Русија је била пријатељ слободе Словенских народа, али Аустрија није била никада пријатељ ни њихове слободе. Аустрија је угуњавала Италију, Аустрија се одупирала уједињењу Немачке, Аустрија је чинила све што је могла да спречи стварање Белгије, Аустрија није прстом мрднула за оживљавање и установљавање Грчке. Нема ниједног примера, нема ниједне тачке на мапи где бисте могли ставити прст и рећи: „Овде је Аустрија учинила нешто добро“... У другом једном говору он је напао аустриску владу, а нарочито Мађаре, као да би они хтели да тек ослобођеним Балканским народима натуре место турског господарства своје. Осуђујући тежње Аустрије за ширењем на Балкану, он јој је довикнуо: Себи руке!

Аустриски амбасадор у Лондону говорио је познаницима да неће више поздрављати Гледстона, и да неће штети да има с њиме посла чак ни онда, ако би Гледстон дошао поново на владу. Али, кад је Гледстон те исте године дошао поново на владу, Аустрија је нашла начина да поправи односе с њиме.

Она је изјавила да са својим ширењем на Балкану неће ићи даље од окупације Босне, на коју има права по Берлинском уговору. После тога Гледстон се извинио за изразе које је употребио кад се налазио у положају „веће слободе и мање одговорности“. Лорд Солзбери, министар спољашњих послова у Дизраелијевој влади, чудио се да се Аустрија задовољила оваквим извињењем; извињујући се само за „изразе“, Гледстон није опозивао ништа од онога што је био рекао, па и то тако слабо извињење дао је тек пошто је од Аустрије чуо да она не мисли тражити на Балкану ништа више него што је већ добила.

Гледстонови говори против Аустрије начинили су га у српским крајевима најпопуларнијим од свих страних државника. Његова слика појавила се у народним календарима, и његов узвик: Себи руке! понављао се сваки час у новинарским нападима на Аустрију: то је био као неки рефрен патриотских чланака. Аустриска окупација Босне изгледала је после Гледстонових говора много мање трајна него пре тога. Наш свет у својој наивности надао се да ће Гледстон, ако поново дође на владу, одмах тражити од Аустрије да иде из Босне. Много више него и сам руски цар, он је важио као заклет противник аустриског империализма. Према томе сасвим је разумљиво што су Срби дошли на мисао да пошљу Гледстону адресу захвалности. Адресу му је предао у име свих потписника један млад новинар, који је говорио енглески, Никола Јовановић, звани Американац. То је било у мају 1880. Јовановић се сит изјадао Гледстону на не-

правде које је Берлински конгрес учинио српском народу. Гледстон, тада већ шеф владе, био је врло уздржљив. Саслушао је до краја Американца, поставио му два три питања, али осем обичних изјава захвалности и општих израза симпатија за српски народ, није му рекао ништа више. У књижици у којој је описао своје виђење с Гледстоном, Американац детаљно говори о утиску који је Гледстонова личност учинила на њега. За човека који је већ претурио седамдесету, Гледстон је изгледао пун живота. Глас му је био „звучан“, поглед „оштар“, покрет „чио“. Али чело му је било уморно, а боја лица жута као лимун. Од наших људи Гледстон је највише опомињао на Илију Гарашанина. Гарашанин је био нешто виши, а Гледстон нешто шири, с много већим обимом главе и с цртама питомијим. Сличност између Гледстона и Гарашанина потврдио је Американцу и један Енглез, Виљем Дентон, који је шесетих година долазио у Србију.

Повратак на владу

Избори од 1880 завршени су потпуним поразом конзервативаца. Тај резултат приписивао се поглавито Гледстону, који је целим изборима дао значај личног обрачуна између њега и Дизраелија. Да ће Гледстон успети да потуче Дизраелија, који је још пре непуне две године стајао на врхунцу популарности, у то је мало ко веровао, — и баш зато што је био тако неочекиван, Гледстонов успех сматрао се као доказ његове изузетне агитаторске способности и готово мађиског утицаја на масу.

Гледстон, међутим, још се није био вратио за шефа либералне странке. Мидлотианску кампању водио је више или мање за свој лични рачун. Краљица према томе није била дужна да њему повери састав либералне владе. Она се обратила на службене претставнике либералне странке, на њеног вођа у горњем дому лорда Гренвила, и на њеног вођа у доњем дому лорда Хартингтона. Гренвил и Хартингтон брзо су увидели да је нову владу немогуће саставити без Гледстона као главног победника последњих избора, а да Гледстон, ако уђе у владу, неће моћи и неће хтети ући друкчије него као њен шеф. Тако је Гледстон у својој седамдесет првој

години постао по други пут претседник министарства.

Као што је већ поменуто, либерална странка није била једноставна група. У њој су се разликовали виговци као претставници племства, либерали као претставници велике буржоазије, радикали као претставници мале буржоазије и унеколико радништва. Гледстонова влада, да би могла трајати, морала је бити састављена као коалициона влада виговско-либерално-радикална. Сам Гледстон био је либерал; Гренвил и Хартингтон, који су заједно с њиме ушли у владу, били су виговци; што се тиче радикала, Гледстон је с њима имао тешкоћа. Међу њима највише су се истицала два млада политичара, сер Чарлс Дилк и Јосиф Чемберлен. По свом друштвеном положају обојица су могли бити министри. Дилк је био баронет, а Чемберлен богат индустријалац. Али обојици су улазак у владу отежавала њихова уверења. Дилк је био озлоглашен због пропаганде коју је седамдесетих година водио за републику, а Чемберлен је сматран за социјалиста, што је у оно време било страшна ствар. Као што су виговски вођи Гренвил и Хартингтон разумели да без Гледстона либерална влада није могућна, тако је Гледстон разумео да она није могућна без Дилка и Чемберлена. После изборне реформе од 1867, која је завела радничко право гласа, настало је с проширењем бирачког тела његово померање налево. О тим појачаним леви-чарским струјама Гледстон је морао водити рачуна. Уводећи Дилка и Чемберлена у владу, Гледстон се бојао да им одмах обојици да кабинетски ранг.

Тај ранг добио је само Чемберлен; Дилк се задовољио положајем помоћника министра спољашњих послова.

Прво Гледстоново министарство било је министарство великих рефорама; друго његово министарство није било министарство великих дела, него великих тешкоћа, али баш стога оно је испуњено много драматичнијим догађајима него прво министарство. За друго Гледстоново министарство могло би се рећи да је бродило по сталној бури.

За време изборне борбе Гледстон је за главни предмет својих напада био узео Дизраелијеву спољашњу политику. Према томе кад је дошао на владу, од њега се пре свега очекивало да промени онај правац који је Дизраели дао спољашњој политици. Он је то и учинио. Дизраели је бранио целокупност Отоманске царевине како од Русије тако и од Балканских народа. Гледстон се и на влади посведочио онакав поборник пробуђеног балканског национализма какав је био и ван владе. Црна Гора дугује највише њему што је добила Улцињ. Иако су јој га Велике силе биле досудиле, Порта је, под изговором арнаутског отпора, оклевала с предајом Улциња. Да би принудио Порту на попуштање, Гледстон је настојао да силе пошљу ратне бродове пред Улцињ. Порта је оклевала и даље, јер је имала утисак да силе својом флотом само прете. Уистини тако је и било: силе су мислиле да на Порту изврше само морални притисак. Немогући склонити силе на енергичније мере, Гледстон се одлучио да те мера предузме сам. Његова је намера била да заузме царинарницу у Смирни,

и да је држи као залогу све до предаје Улциња. Тек кад је видела Енглеску решену да тера до краја, Порта је попустила, и пре него су Енглези заузели царинарницу у Смирни, она је извршила предају Улциња.

Као Црна Гора, тако је и Грчка имала с Портом спора око својих нових граница. Ону грчко-турску границу коју су Велике силе биле обележиле, Грчка је примала, али не и Турска. Силе су помишљале да приволе Порту на тај начин што ће већ обележене границе променити унеколико у њену корист. Гледстон се томе успротивио, — и као год што је, захваљујући њему, Црна Гора добила Улцињ, тако је, захваљујући њему, и Грчка добила скоро сву Тесалију, Енглеска се поново, као у доба Канинга и Палмерстона, јављала као заштитник малих народа и националне правде.

Колониална предузећа Дизраелијева Гледстон се журио да ма и с неком штетом оконча. Задовољан што је руски утицај у Авганистану сузбијен, Гледстон није хтео наметати Авганистану енглески протекторат, чак му је вратио Кандахар, који је Дизраелијева влада узела ради сигурности индиске границе. У јужној Африци за време рата са Зулукафрима Енглеска је била анектовала Трансвал. Та сељачка и још неорганизована република није била у стању одолевати нападима Зулукафра; морала је доћи Енглеска да је од њих брани, и пошто ју је одбранила, она ју је задржала под својом влашћу као земљу неспособну да се сама брани од дивљачких племена. Гледстон, који је тада био у опозицији, осуђивао је анексију Трансвала, — и

трансвалски политичари, кад су га видели опет на влади, помислили су да је то згодна прилика да својој земљи поврате изгубљену независност. Они су тражили да се извршена анексија опозове; енглеска влада одговарала је да то из формалних разлога није могућно; у Трансвалу је онда избила буна, и један мали енглески одред који није износио ни 400 људи, потучен је на брегу званом Маџуба. После овога Гледстонова влада имала је или да се мири с Трансвалом или да ратује. Она се бојала моралних последица рата. Трансвал је био насељен Бурима, који су били холандског порекла; рат Енглеске с Бурима отворио би крвну омразу између холандских и енглеских насеља у Јужној Африци, и нада би пропала да се једнога дана сва та насеља и поред разлике крви споје у једну федерацију. Из тог разлога Гледстонова влада, иако је била сигурна да би у случају рата лако савладала Буре, више је волела да спор с њима расправи мирним начином. Нађено је средње решење по коме је Трансвалу призната независност, али под енглеским сизеренством. Опозиција је јако критиковала ово решење. Није толико замерала што се попустило Бурима, колико што им се попустило после Маџубе. Требало је прво ма и најмањим успехом на бојном пољу повратити изгубљени углед, па тек онда чинити уступке. Овако могло се десити да великодушност енглеске владе Бури схвате као просту слабост. Дизраели је сувише водио политику престижа и често се заплетао у непотребне сукобе. Гледстон је пао у другу крајност и не води рачуна о престижу нимало. То

може осмелити друге народе да без разлога насрћу на Енглеску. Ова критика Гледстоновог попуштања Бурима добила је накнадног значаја 1899, кад је између Енглеске и Бура избио рат. Иако је Гледстон био већ у гробу, многи су за тај рат кривили њега: он се осамнаест година раније показао према Бурима мек, остављајући Маџубу без одмазде; после тога Бури су тако изгубили свако поштовање и страх према Енглезима да су ови само једним ратом могли да им докажу своју надмоћност.

*

Гледстона су увек више занимала питања унутрашње, него питања спољашње политике, али његово прво министарство било је тако предузимљиво на пољу унутрашње политике, и извело тако многобројне реформе да за његово друго министарство није остало скоро ништа више. Ипак и своје друго министарство Гледстон је обележио једном великом реформом. То је била изборна реформа од 1884. Године 1867, под конзервативном владом, али у великој мери и Гледстоновом заслугом, заведен је у градовима један изборни систем који је давао право гласа радништву. Тај изборни систем проширен је 1884 на графовине, што значи да су право гласа поред градских радника добили и сеоски, као и они градски радници који су радили у граду, а становали у селу. Број бирача повећан је за два милиона. У исто време завршен је прелаз Енглеске од ограниченог права гласа на опште право гласа. Она му је ишла постепено, мењајући изборни закон у три маха, и то у већим размацима. Почетна изборна реформа била је 1832, а завршна тек 1884.

Енглеској је требало пола века, док је постепеним ширењем бирачког права доспела до општег права гласа.

Реформа од 1884 није ни издалека изазвала онако страсне распре међу странкама као две раније изборне реформе. Ипак ни 1884 нису ствари ишле сасвим глатко. Између либералне владе и конзервативне опозиције односи су се јако затегли, ако не у начелним питањима, а оно у питањима поступка. Опозиција је захтевала да се о изборној реформи решава у вези с новом деобом бирачког тела на изборне округе, јер се услед повећавања броја бирача стари изборни окрузи нису више могли задржати. Влада је напротив хтела да се та два питања решавају одвојено. Сукоб либерала и конзервативаца извргао се у сукоб Доњег дома, у коме је већина била либерална, и Горњег дома, у коме је већина била конзервативна. Радикални чланови Гледстонове владе, нарочито Чемберлен, потстицали су јавно мњење против лордова као против непријатеља народа. Чемберлен је још пре сукоба између домова распаљивао класну мржњу против лордова, примењујући на њих изреку Светог Писма о љиљанима који се и не труде и не преду. Кад је сукоб домова настао, Чемберлен се понашао као да жели уставну кризу изазвати и заоштрити. Али Гледстон, који је био сачувао хладнокрвност, дао је догађајима други правац. Он се састао приватно с конзервативним вођем Солзберијем, и у разговору с њиме изгладдио све несагласности домова у питању изборне реформе. Ово је био први случај да се међустраничке несагласности отклањају на овај начин, у поверљивим разговорима између страничких вођа, и као иза леђа публике.

Мисирско питање

Главне тешкоће које су јој живот чиниле бурним и драматичним, Гледстонова влада налазила је у мисирском и ирском питању. Та два питања, једно из спољашње, а друго из унутрашње политике, ставила су Гледстонову владу пред сасвим нове проблеме, и у тражњи начина како да их реши, она је утрошила највећи део времена.

Мисирско питање изгледало је испрва чисто финансиско питање. Седамдесетих година Мисир је стајао пред државним банкротством. Пошто су енглески и француски држављани били главни повериоци мисирске владе, установљен је двојни надзор енглеско-француски над мисирским финансијама: енглески надзорник надгледао је приходе, а француски расходе. С финансиског гледишта, мешање Енглеза и Француза у мисирске ствари уродило је добрим плодом: Мисир је спасен од банкротства. У политичком погледу то је мешање разбудило и раздражило мисирски национализам. Викало се да Мисир робује страном капиталу и да ће убрзо постати енглеско-француска насеобина. Бачен је поклич: Мисир Мисирцима! Овај националистички покрет узео је опасан вид кад се

пренео и на војску. Официри, којима је стајао на челу Араби беј, доцније Араби паша, бунили су се против енглеско-француског надзора, који им је у интересу штедње смањивао плате. Кедив није имао ни снаге ни храбрости да се одупре побуњеним официрима, и због његове слабости изгледало је да законита влада није више ништа, а доскора непознати пуковник Араби све.

Да ли су Енглеска и Француска смеле мирно гледати како у Мисиру побеђује побуњени национализам? Гамбета, у тај мах министар претседник у Француској, предложио је да Француска и Енглеска заједнички узму кедива и његову владу у заштиту од националиста. У случају потребе њихова би се заштита од моралне претворила у војну, а финансиски кондоминиум енглеско-француски у једну врсту заједничког протектората. Гамбетин предлог није се свидео енглеском министру спољашњих послова лорду Гренвилу. Енглези су уопште нерадо гледали Французе у Мисиру, и мање им је било до тога да у Мисир сами уђу, него да одатле истисну Французе. Гренвил је пристајао само на то, да Енглеска и Француска, не мешајући се војно у мисирске ствари, помогну својим моралним кредитом кедива против националистичке опозиције. У Мисиру се то схватило као покушај тих двеју сила да изиђу из граница финансиског надзора и да кедива одвоје од његовог народа. Националисти су учинили нов притисак на кедива, и он је морао узети Араби пашу за министра војнога. Араби је улазио у владу као народни јунак, који има да ослободи Мисир од страног утицаја.

После његовог уласка у владу, у Мисиру се мржња против странаца све више распаљивала, и страначка насеља нису више била сигурна са животом и имањем. Енглеска и Француска послале су ради заштите својих држављана ратне бродове у Александрију. Тим поводом у Александрији дошло је до туче између муслимана и хришћана, око педесет хришћана платило је главом, и тај догађај, још преувеличан у енглеској штампи, створио је у енглеском јавном мњењу повољно расположење за војне мере против Мисира. У француској влади Гамбету, који је желео да заједно с Енглеском уђе у Мисир, заменио је Фресине, који се бојао да се не заплете сувише у мисирске ствари. Енглеска је према томе знала да ће војне мере, ако оне постану потребне, моћи предузети сама. Због појаве страних ратних бродова пред Александријом, Араби је наредио утврђивање тога места. Енглеска је морнарица сматрала да су утврђења управљена против ње, и кад их Араби није хтео на њен захтев порушити, она је, са знањем и одобрењем енглеске владе, почела бомбардовање Александрије. Разјарени муслимани у Александрији убијали су хришћане и пљачкали њихове домове. Енглеске трупе искрцале су се на мисирску обалу. Араби је прогласио против Енглеза рат до истраге, али у сукобу с њиховим трупама био је разбијен и заробљен. За дужи низ година било је свршено с националистичким покретом, који је само дао Енглеској повода за војну окупацију Мисира. Енглеска је поступала у тој земљи сасвим самовласно. Није водила рачуна о сизеренској власти султановој,

није водила рачуна о правима Француске која су била јача и старија од њених права, није водила рачуна о једној међународној конференцији која је ради мисирског питања била сазвана у Цариграду. Под изговором заштите својих држављана, она је упала у туђу земљу, и без овлашћења било султана или великих сила стала да ту заводи ред. Она се понашала као потпун господар Мисира, кедив је био лутка у њеним рукама, и премда је непрестано говорила да ће се повући, чим среди ствари, она се није повлачила никако. Ако не правно, а оно фактички она је ставила Мисир под свој протекторат.

Ни до данас још није сасвим разјашњено, ко је био прави узрочник енглеског уласка у Мисир. Либерална влада била је мирољубива и одбијала од себе сваку помисао нових колонијалних освајања. Министар спољашњих послова Гренвил био је познат са своје нерешљивости и неодважности. Гледстон није патио од тих недостатака, али он је застајао с поштовањем пред сваким националистичким покретом. Он је бранио национализам и у Италији и на Балкану, — и од њега који је поставио начело: Балкан Балканским народима! — очекивало се да ће разумети захтеве мисирских националиста да се Мисир остави Мисирцима. Нико није могао предвидети да ће његова влада бомбардовати Александрију и повести војну против једног националног јунака као што је био Араби. Такви поступци више су одговарали карактеру Дизраелија, него карактеру Гледстона. У његовој влади седео је стари Џон Брајт, некадашњи сарадник Кобдена и

један од главних претставника економског либерализма. Он је осуђивао рат и употребу војне силе. Кад је Гледстонова влада одлучила шиљање трупа у Мисир, Брајт је дао оставку. Гледстон пак остао је и даље на челу владе.

Нема се утисак да је у мисирском питању Гледстон радио сасвим по својој вољи и да је владину крму држао чврсто у рукама. Он је тврдио да је у Мисиру законита власт оборена, да је Араби прост насилник, да у безвлашћу којег је он виновник, ни Енглеска не може своја права бранити друкчије него силом. Додавао је да Енглеска не мисли на освајање Мисира; чим успостави закониту владу, она ће се повући. Гледстон је вероватно говорио искрено, али у његовој сенци назиру се други људи који су и мисирско безвлашће приказивали већим и војне мере неодложнијима него што је то било у ствари. И на пример утврђивање Александрије, по стручном мишљењу једног француског адмирала, није било толико опасно за енглеске ратне бродове да су морали одмах почети бомбардовање. Али енглеско јавно мњење било је писањем новина узбуњено и заплашено. Оно је веровало да се ради одбране енглеских интереса мора нешто учинити, и то што пре. Да ли је Гледстон био заједно с јавним мњењем обманут, или је држао да јавном мњењу, ма и обманутом, мора следовати, то се не зна. Сигурно је једно, а то је да је било људи који су преко новина с планом ширили панику, да против те панике ни сам Гледстон није могао да се бори, и да је стога предузео војне мере које иначе не би, бар не тако на врат на нос, предузео.

Ко је имао интереса да ствара панику која ће нагонити Гледстонову владу на употребу оружја у Мисиру? Кад се зна да су у тој земљи енглески интереси били финансиске природе, онда је одговор лак. Финансиски капитал, заинтересован у мисирском државном дугу, био је тај који је после финансиског заузећа Мисира тежио и војном заузећу, јер без овога другог заузећа ни оно прво није било сигурно. У Гледстоновој влади на страни финансиског капитала нису у овој прилици били ни виговци ни либерали, него — и то на први поглед може изгледати чудно — радикали. Од свих министара Чемберлен је био најратоборнији. По његовом мишљењу, Енглеска је морала хитати да пре Француске уђе у Мисир, јер је Француска намеравала да Мисир, исто онако као што је већ учинила с Тунисом, стави под свој протекторат. Чемберлена је снажно подупирао Дилк као помоћник министра спољашњих послова. Дилк је био један од првих идеолога британског империализма. У једној књизи објављеној још крајем шесетих година, он је развијао мисао да Енглеска није једно острвско краљевство, него једно велико царство које је пустило корена у свима деловима света: то је царство још незаокругљено и неуређено, али и поред тога оно ће моћи да једног дана постане највећа политичка сила коју је свет видео од пропасти Римске империје. Дилк је много путовао и проучавао могућности ширења и учвршћивања Британске царевине, и 1878 у Парламенту доказивао је потребу освојења Мисира. Дилк и Чемберлен били су ти који су либералној влади дали у мисирском питању

ону енергију коју јој нису могли дати ни Гледстон ни Гренвил.

Да су се баш најмлађи и најрадикалнији чланови Гледстонове владе показивали тако империалистички расположени, било је врло значајно. То је био знак да се дух времена мења. Брајт и Гледстон оличавали су оно доба кад је капитализму за његово развијање требала пре свега слободна трговина и мир међу народима. Зато је њихов либерализам био мирољубив и противан колониалним освајањима. Дилк и Чемберлен наговештавали су ново доба, кад се набујали капитализам ширио и преко граница Енглеске, и кад је земље привредно мање развијене доводио прво у финансиску, па онда и у политичку зависност. Тај нови капитализам није био противан рату, ако није било другог начина да заштити своје интересе на страни. Његове основне тежње најјасније су се испољавале у Чемберлену. Велики индустријалац у једном од главних средишта енглеске индустрије, Бирмингему, он је почео свој јавни рад борбом за социално законодавство и прочуо се као социалист. Доцније он ће се развити у једног од најсмелијих и најбезобзирнијих носиоца британског империализма. Његов социализам и његов империализам, иако то у први мах није било сасвим јасно, стајали су у међусобној вези. Само један капитализам у напону снаге, који поред домаћег тржишта влада још и пространим колониалним тржиштима, био је у стању поднети издатке које му је социално законодавство наметало у корист радништва.

*

Мисирско питање није окончано поразом Араби паше. Одмах иза тога избила је буна у Судану. Судан је био освојена земља мисирских кедива; рђава мисирска управа изазвала је незадовољство суданског становништва, и у лето 1881 јавио се један пустињски пророк, један, како се каже, махдија, који је проповедао општи устанак. Устанак се нагло ширио, мисирска влада послала је на устанике једног енглеског официра, али са слабирм домаћим трупама; потучена новембра 1883 од махдиста, та је војска ишчезла без трага и гласа у пустињи. Од Судана, Мисир је држао само још неколико утврђених места, од којих је Картум са својом европском колонијом био најважнији. Било је несумњиво да без енглеске помоћи Мисир не може повратити Судан, па чак ни да се његови гарнизони у утврђеним местима не могу још дуго држати. Енглеска влада није била ни најмање расположена да позајмљује своје трупе за поновно освајање Судана. По њеном мишљењу, поход на Судан ваљало је одложити све докле се мисирске финансије не доведу потпуно у ред; привремено, дакле, ваљало је повући одатле све гарнизоне који су били још заостали. Из Лондона је одаслан генерал Гордон да ту евакуацију руководи. Имао је нарочито да се постара извући без борбе и опасности гарнизон и колонију који су се налазили у Картуму. Избор енглеске владе пао је на Гордона стога, што је он раније као службеник мисирских кедива био гувернер Судана и знао тамошње људе и прилике.

Гордон је био врло својеглав. Кад је приспео у Мисир, он је насупрот добивеним упутствима стао правити планове о поновном освојењу Судана. Уместо да евакуише Картум, он се ту наставио, и стао искати енглеске трупе за борбу с махдистима. Енглеска влада није допуштала Гордону да је и преко њене воље уплиће у један колониални рат. Она му није послала појачања која је тражио. Гордон је остајао и даље у Картуму, махдисти су се све више приближавали, и његов положај постајао је из дана у дан све опаснији. Гордон је још из раније био популаран у Енглеској са свога јунаштва и својих пустиловина у Кини и у Африци, налик на оне неустрашиве морепловце и гусаре који су у минута доба створили једну нову и много већу Енглеску преко мора. Енглеска публика није гледала у њему пустилова који самовољним и непромишљеним радом доводи и себе и владу у неприлику, него је гледала јунака који је ради славе и величине Британске царевине ставио главу у торбу, и кога влада не сме пустити да пропадне. Од краљице Викторије па до чистача ципела цела је Енглеска била за Гордона. На све стране, и у новинама, и с предикаоница, и по клубовима чули су се гласови да част енглеског народа изискује да се Гордон пошто пото спасе. Под притиском јавног мњења влада се најзад одлучила да пошаље помоћ Гордону, кога су махдисти били већ опсели у Картуму. Ђенерал Вусли, који се био прославио победом над Араби пашом, предводио је војску која је имала да спасе Гордона. Наступање Вуслијевих трупа ишло је због теренских

тешкоћа споро, и пре него су оне допрле до Картума, Картум је пао и Гордон погинуо. Његова погибија претворила се у праву народну жалост. Гледстонова популарност добила је удар од кога се никада није потпуно повратила. Сама краљица послала му је депешу у којој је за Гордонову смрт бацала одговорност на владу. Та депеша није као обично била шифрована, већ отворена. У Парламенту, опозиција је предложила да се Влади изјави неповерење; Влада је тај напад одбила, али само с четрнаест гласова већине.

Главни кривац Гордонове погибије био је бесумње сам Гордон. Он се по својој властитој вољи, а не по владиној наредби дао опседнути у Картуму. Али пошто се ово утврди, ваља одмах додати да, ако је Влада сувише оклевала да му пошаље помоћ, зато је крив Гледстон више него ико други. Он је имао утисак, који је усталоме био доста тачан, да се Гордон намерно излаже опасности да би повукао собом Владу у борбу с махдистима. Његово спасавање било је само изговор, прави је циљ био освајање Судана. То пак Гледстон није хтео никако. Он је ушао у Мисир с намером да одатле што пре изађе. Освојење Судана приковало би га за Мисир стално. Освојење Судана стало би толико у људма и у новцу, да би после тих жртава енглески народ сматрао Мисир као део Британске царевине. Гордон лично био је исто толико незаинтересован колико и неурачунљив, али међу онима који су у јавности дизали грају око његовог случаја, Гледстону се чинило да види исте људе који су у своје време

плашили свет александрским утврђењима: то су били, како је он усред Парламента рекао, носиоци обвезница мисирскога дуга. Њима је требало да Енглеска стално остане у Мисиру, — и да би је за Мисир привезали, они су захтевали суданску кампању, за коју је спасавање Гордоново имало да буде само предигра. Гледстон се одупирао притиску који су финансијери на њега чинили: отуда и његово устезање да притече Гордону у помоћ.

Гледстон је могао у своје оправдање навести још један разлог, и то од неодољиве снаге. Односи између Русије и Енглеске били су још од 1884 тако затегнути, да нико није знао шта се све може десити. Зар је пред могућношћу рата с Русијом, Енглеска смела одвајати један део своје снаге ради освојења Судана? За Дизраелијеве владе, Енглеска је радила свима силама да Русију одбије што даље од Цариграда, и у томе је на Берлинском конгресу добрим делом и успела. Русија јој је вратила жао за срамоту на тај начин што се у Азији све више приближавала Индији. Између њених азиских крајева и Индије стајао је Авганистан. 1884 она се јако примакла Авганистану, а 1885 упала је у земље на које је Авганистан постављао права. Између Руса и Авганаца дошло је до судара, и Авганци су потиснути са својих положаја. Енглеска се ставила на гледиште да судар нису изазвали Авганци већ Руси: ако би Руси и даље надирали у авганско земљиште, Енглеска је била решена да брани независност Авганистана. Гледстон је тражио од Парламента ванредни ратни кредит, у једном говору којим је и опозиција била задовољна. Рат

руско-енглески изгледао је у једном тренутку неизбежан. Ипак нашло се начина да се спорна питање расправе и без рата. Русија је углавном задржала што је била узела, али је обећала да неће ићи даље. Докле је год трајала руско-енглеска затегнутост, а то је било управо за време Гордонове акције у Судану, Енглеска је морала избегавати заплете у Африци.

*

За друге Гледстонове владе у светској политици био је настао обрт. Раније, спорови између сила водили су се око њихових европских граница; сада су се спорови отварали ван Европе, у колонијалним питањима. Енглеска није више била једина сила која је колоније сматрала за животну потребу. Француска у Африци и Азији, Немачка и Италија у Африци захватале су што је још остало незаузето. Русија, као што смо видели, стално је размицала своје границе у Азији. За време ратова у Европи, Енглеска као острвска држава могла се држати по страни; она није тражила ни од кога ништа, и нико није од ње тражио ништа. Али чим је почела ера колонијалних освајања, Енглеска се уједанпут нашла у сукобу више или мање с целим светом. Она је имала својих интереса у свима континентима, и ма на коју страну да се једна сила обрнула са својим колонијалним прохтевима, она је наилазила на Енглеску. Ако се раније Енглеска могла не мешати у сукобе сила, сада се одједанпут она са свима силама редом сукобљавала. Један од најмирољубивијих министара које је Енглеска икада имала, Гледстон је због мисирског питања дошао

с Француском у сукоб који је трајао годинама. С Русијом умало што није заратио. Немачка се жалила на његову владу да је врло тешка на уступцима у колонијалним питањима. Поред свега тога што је Гледстон имао отпорности и према Француској и према Русији и према Немачкој, јавно мњење његове земље није било њиме задовољно. Осећало је извесну нескладност између Гледстона и новог империалистичког доба. Он је живео још у идејама старог национализма, — чак је говорио о праву суданских племена на слободу. Ново империалистичко доба порицало је права малих народа у име економских интереса великих сила. Као што су велика предузећа гутала мала, тако су и велике државе гутале мале. Ако су уз то велике државе стајале на нешто вишем ступњу културе, њихово потчињавање малих држава правдало се потребама културног напретка. Гледстон је осуђиван од јавног мњења да не разуме ново империалистичко доба и да не брани енглеске интересе онако како би то дух времена захтевао. У општем грабежу његово је држање било више одбранбено него нападно. Он је спречио улазак Француске у Мисир и одбранио је Авганистан од Руса, али осем тога за колонијалну будућност Енглеске није се ништа старао. Једини континент који је још давао могућности за колонијална заузећа, била је Африка. Енглеске интересе у Африци Гледстон није схватао и није умео да за времена обезбеди. Пустио је Трансвал из руку, повлачио се из Судана, говорио је чак и о одласку из Мисира. Шта је то друго значило, него да Гледстон није имао никакав про-

грам афричке политике, и то онда кад су се колониални прохтеви и Француске и Италије и Немачке, да се о мањим државама као Белгија и Португал и не говори, обртали к Африци и ту усредсређивали.

Гледстону је чињена још и ова замерка. Откако су колониална питања добила тако велики значај, Енглеска је као највећа колониална сила била у опасности да изазове против себе коалицију сила. Да би ту коалицију онемогућила, она је морала гледати да привуче на своју страну оне силе које су јој у колониалним питањима најмање сметале, и да на тај начин своје главне супарнике лиши савезника. Како су њени главни супарници били Русија и Француска, Енглеска је требала да тражи споразум с Немачком, Аустријом, Италијом. На Берлинском конгресу Дизраели се био јакo приближио Немачкој и Аустрији, и унеколико успео да их одвоји од Русије. Али Гледстон нити је хтео нити умео да продужи Дизраелијеву политику. Он је увредио аустриског цара; између њега и немачког канцелара кнеза Бисмарка владала је узамјамна одвратност и лична и политичка; све су то биле сметње за добре односе између Енглеске, с једне стране, а Немачке и Аустрије с друге. Удаљена од ове две силе, а у отвореном сукобу и с Русијом и с Француском, Енглеска је изгледала доведена у једну осамљеност која је лако могла постати опасна. Људи су жалили за временима кад је Енглеска под Палмерстоном и Дизраелијем водила прву реч у међународној политици. Они су признавали Гледстону да је велики финансијер и

велики реформатор, али им се чинило да је као дипломат слаб и невешт. Међутим, питања спољашње политике постајала су све важнија и све замршенија, — и Енглеској је један дипломат био потребнији од једног финансијера и једног реформатора. Име лорда Солзберија, који је под Дизраелијем био министар спољашњих послова, помињало се поново.

Ове критичне године у Гледстоновој популарности биле су критичне и у његовим односима с краљицом Викторијом. Она је испрва радо имала Гледстона. Он је био следбеник Роберта Пила, кога је она високо ценила. Он је умео да задобије поверење њенога мужа принца Алберта, — и ма колико да се у току времена ослобађао конзервативних назора своје младости, он је према Круни задржао сву исправност и сву оданост једног конзервативца. При крају његове прве владе, односи између њега и краљице стали су да се муте. Уцвељена преко сваке мере смрћу свога мужа, краљица је пала у удовичку меланхолију, повлачила се у самоћу, боравила понајвише ван Лондона, и изазнала пред свет само онда кад је безусловно морала. Свет је то неко време трпео, па је онда почео да негодује, и то сасвим гласно. Енглески народ не допушта Круни да се меша у политику; политика није њена ствар, него ствар њених министара, али енглески народ тражи од Круне да „претставља“. Он хоће да свога краља и краљицу има стално пред очима. Нигде као у Енглеској политичка власт монарха није тако мала, а социјалне дужности тако велике... Повлачење краљице Викто-

рије у самоћу осуђивало се као једна врста напуштања дужности. У Парламенту се говорило да нема смисла давати толику цивилну листу једној краљици коју никад нико не види; ако се мисли да нема никакве штете од једног монарха који је престао вршити своје дужности, онда је паметније, јер јевтиније, имати место монархије републику. У то доба сер Чарлс Дилк ишао је по целој земљи и држао републиканске зборове. Гледстон је у јавности одбијао од краљице прекоре који су јој чинени и осуђивао републиканску пропаганду. У четири ока с краљицом он јој је саветовао и готово је преклињао да се што више показује. У новој демократској Енглеској он сам морао је трчати од збора на збор: као њени министри тако је и краљица морала бити у што чешћем додиру с народом. Гледстон није убедио краљицу, већ само онерасположио; њој се чинило да он не поштује њену удовичку тугу, и то је био почетак њиховог разлаза. За његове друге владе, њено нерасположење према њему појачавало се, али не из разлога личних, него из разлога политичких. Краљица Викторија била је обична жена, која у политици није имала идеја у правом смислу речи, него само предрасуда. Кад је њена удовичка туга прошла, и њен се интерес за политику поново пробудио, она је, поглавито под утицајем Дизраелија, добила империалистичке предрасуде у највећем степену. Према томе може се мислити да јој се спољашња политика Гледстонова није ни најмање свиђала. Она се није устезала да му то и каже, и то често на сасвим опор начин. С оног уског и једностраног

гlediшта с кога је она гледала ствари, Гледстон није био ни више ни мање него упропаститељ Британске царевине. Да је у Енглеској монарх имао право збацивања министара, она би после Гордонове погибије зацело збацила Гледстона, — и докле би она била жива, он не би више могао доћи на владу.

Ирска криза

После мисирског питања, Гледстоновој влади највише је тешкоћа задавало ирско питање. Ирско питање постојало је и за прве владе Гледстонове, али тада Гледстон својом реформаторском политиком успевао је да одржи у Ирској ред и мир. За његове друге владе Ирска се стално налазила у бунтовном врењу: ирско питање било се претворило у ирску кризу.

Аграрно питање којим се бавила прва влада Гледстонова, отворило се под другом Гледстоновом владом поново. Због рђаве жетве закупци нису били у стању уредно плаћати спахијама закупнину. Спахије су их онда терали са земље. Ранији Гледстонов закон, закон од 1870, није давао закупцима никакве заштите. Закон је тај предвиђао сасвим други случај, а то је терање закупца који уредно плаћа закупнину: тај купац није могао бити отеран без накнаде. О закупцу који би престао плаћати закупнину, закон од 1870 није говорио ништа. Њега би спахија могао према томе отерати, и то без икакве накнаде.

Ирци су захтевали допуну закона од 1870. Докле не би дошао нов закон који би заштитио

закупца, тај посао узела је на себе једна приватна организација, тако звана аграрна лига. Њен је начин борбе био прост. Према сваком спахији који би отерао свог закупца, она је употребљавала репресалије, како допуштене тако и недопуштене. Палила му је имање, сакатила стоку, насртала на њега лично. То су били непрестани ноћни препади од људи под образином. Од тако добро организованог политичког разбојништва било је тешко бранити се. Поред осталих мера аграрна лига измислила је једну меру која је убрзо постала позната у целом свету под именом боикота. Боикотовати једног спахију, значило је потпуно га осамити онако као што су се у средњем веку губавци осамљивали. Нико није смео с њиме саобраћати, нико није смео од њега куповати нити њему продавати, нико није смео код њега служити. Та је мера добила име по агенту једног спахије који се звао Боикот и према коме је с великим успехом била употребљена. Како, строго узимајући, боикот није долазио под удар казненог законика, он је био најчешће средство притиска којим се аграрна лига служила против спахија и њихових агената.

Поред аграрне лиге, која је делала на терену и терорисала спахије, постојала је у Парламенту једна ирска странка која је у својим захтевима ишла много даље од аграрног питања. Она је стајала на гледишту да ирско питање није само аграрно, него и политичко. Она је тражила да се ирски послови не решавају у енглеском, него у ирском парламенту. До почетка XIX века Ирска је имала свој засебни Парламент. Зашто јој се тај

Парламент не би повратио? Тражећи успостављање старог ирског Парламента, ирска странка тврдила је да она не ради на оцепљењу Ирске од Енглеске; две земље остале би и даље у заједници, али у својим локалним пословима једна би од друге биле независне. Политички програм ирске странке обележавао се речју хом рул (Home Rule), што би отприлике одговарала нашој речи: Самоуправа, али узетој у њеном најширем значењу. Ирска странка ојачала је у Парламенту захваљујући тајном гласању, које је прва Гледстонова влада установила. Пре тога ирски закупци нису гласали слободно, него под притиском свог енглеског спахије за ону од две енглеске странке којој је он сам припадао. Тек под заштитом тајног гласања ирски бирачи стали су бирати у већем броју такве људе који ће се у енглеском Парламенту борити за ирску слободу.

Још за Дизраелијеве владе међу ирским посланицима истакао се Чарлс Парнел. У редовима ирске странке он је завео строгу дисциплину и променио цео начин борбе против енглеске владе. Дотле ирски посланици борили су се строго парламентарним средствима. Они су држали беседе и чинили предлоге. Њихове беседе нису имале дејства; њихови предлози били су одбаћивани; цео њихов парламентарни рад изгледао је више од академског, него од практичног значаја. Парнелово средство борбе било је опструкција. За опструкцију се и раније знало у енглеском Парламенту, али никад је нико није тако постојано и безобзирно вршио као ирска странка под вођством

Парнеловим. Он је био уверен да се само тим начином енглеска влада може натерати да обрати озбиљну пажњу на ирско питање. Докле се год не нађе влада која ће хтети приступити решавању ирског питања, ирска странка неће дати Парламенту да ради друге послове, и кад му својом опструкцијом укочи сав рад, онда ће зацело и Енглези поред све своје споромислености и упорства увидети најзад да има једно ирско питање које се мора решавати пре свих других. То је била основна идеја Парнелова којом се објашњавала његова нова парламентарна тактика.

Вођ ирске странке у Парламенту, Парнел је био у исто време и претседник аграрне лиге. Наместо жестоке, а несређене радње старих ирских револуционара „фенианаца“, Парнел је заводио много методичнији начин борбе, — борбу помоћу боикота и помоћу опструкције, — боикота, који је енглеском спахији чинио живот немогућим, и опструкције, која је енглеском парламенту чинила рад немогућим. Стара група ирских револуционара постојала је и даље, али се од фенианаца била прекрстила у „Непобедљиве“. Она није веровала у успех Парнелових метода, али ирски народ пошао је листом за Парнелом, и о њему се говорило као о некрунисаном краљу Ирске. Тај ирски краљ по народности није био Ирац већ Енглез, по вери није био католик већ протестант, по друштвеном положају није био закупац већ спахија. У његовој личности било је сједињено све оно против чега се ирски народ иначе бунио. Његова појава, његово понашање, његов карактер били су чисто ен-

глески: један центлмен лепо обучен, хладан, неприступачан, охол, ђутљив и зловољан. Имао је лепо лице с финим цртама и дубоко тужним погледом: с таквом главом, рекао је један Француз, човек свршава или на престолу или на губилишту. Његови ирски следбеници били су сасвим друкчији: аљкаво обучени, одмах са сваким фамилиарни, говорљиви, духовити, несташни као велика деца. Може бити зато што није био као они, Парнел им се наметнуо за вођа.

Пред новим видом који је ирско питање узело, шта је Гледстон радио? Он је одлучио да у аграрном питању попушта, јер ту Ирци имају право, али да се против аграрне лиге и против парламентарне опструкције бори, јер то су на један или на други начин напади на законити ред ствари.

На Гледстонов предлог, Парламент је 1881 године изгласао нов аграрни закон, који је ирским закупцима попуштао много више него закон од 1870. По новом закону, износ закупнине није се утврђивао слободном погодбом између спахије и закупца: установљене су нарочите судске комисије које су утврђивале „праведну закупнину“, преко које спахија није смео искати ништа више. Овакав закон стајао је у очигледној супротности с основним појмовима политичке економије каква се у то време предавала у школама. Гледстон, говорили су његови противници, отерао је политичку економију са земље на Сатурн. Ако је ипак зато успео добити у Парламенту већину за закон од 1881, то је био несумњиви доказ и његовог великог ауторитета и његове велике вештине. У самој Ирској тај закон није

примљен онако добро као што је заслуживао. На-лазила се у њему једна велика празнина. Убудуће, закупац је имао да плаћа само праведну закупнину, али шта ће бити с ранијим закупнинама које су износиле много више, које закупац није био у стању да плати, и које су му остале на дугу. Зар није било право смањити те дуговане закупнине према мери праведне закупнине? Закон од 1881 пропустио је да то смањивање пропише. Поред тога било је неизвесно да ли ће законом предвиђена закупнина одиста бити праведна. Све је зависило од тога како ће бити састављене комисије које ће је, и какво ће бити мерило по коме ће је утврђивати. Парнел, пре него би изрекао суд о закону од 1881, чекао је да види какав ће се он у примени показати.

Према аграрној лиги и према парламентарној опструкцији Гледстон је држао да треба да буде што отпорнији. Борба против парламентарне опструкције била је лакша од борбе против аграрне лиге. Из прве борбе Гледстон је изашао као победилац, а у другој борби био је скоро побеђен.

Опструкција ирских посланика била је знатно олакшана либерализмом парламентарног пословника. Да се не помиње ништа друго, у енглеском Парламенту претрес није се могао закључити, и није се могло приступити гласању све докле се листа говорника не би потпуно исцрпла. Према томе, кад год су хтели да успоре и развуку рад Парламента, ирски посланици јављали су се један за другим за реч, и држали су бескрајне говоре, испуњене махом наводима из службених докуме-

ната. Претпоставимо сада један законски предлог с великим бројем чланова, и претпоставимо да код сваког члана сви ирски посланици узму реч и држе овако дуге говоре, очевидно је да би таквим начином рада цео законодавни поступак био извитоперен, и парламентарна већина спречена да донесе решење које би хтела. Парламент је испрва мислио да ће сломити опструкцију непрекидним седницама које су се продужавале дубоко у ноћ, неки пут до пред зору, све до исцрпљења дневног реда. Када ни ово није помогло, морале су се употребити енергичније мере. Пословник није те мере предвиђао, и спикер доњег дома предузео их је мимо пословник, на своју личну одговорност. Иако је било још пријављених говорника, он је прекинуо претрес и наредио гласање. Ово је био мали државни удар, — удар извршен од спикера у примени пословника, али Парламент је одобрио спикеров поступак. Убрзо затим Гледстон је предложио формалну промену пословника. Код законских предлога, заводио се поред редовног поступка и хитан поступак. Кад би који предлог био квалификованом већином оглашен за хитан, спикер је имао права закључити претрес и пре исцрпљења листе говорника. Осем тога могао се унапред утврдити рок до кога решавање хитног предлога мора бити свршено. Промена пословника усвојена је уз велике протесте ирских посланика, који су правили такве нереде да их је парламентарна полиција морала силом уклонити са седнице. За разлику од ирских посланика, конзервативна опозиција углавном гласала је с владом; она се бојала као и сам

Гледстон да ће опструкција, ако се за времена не пресече, упропастити углед Парламента. Не смемо допустити, рекао је Гледстон, да Парламент постане предмет општег потсмеха.

Борба против аграрне лиге била је много тежа од борбе против парламентарне опструкције. Министар за Ирску Форстер жалио се да обична законска средства нису довољна. За Ирску је 1881 донет закон о ванредном стању, који је имао да важи само годину дана. У том року Форстер се надао да ће угушити аграрни тероризам. Најважнија одредба у закону о ванредном стању била је та, да полициска власт може и без судског решења притворити свако сумњиво лице и држати у притвору све докле буде сматрала за потребно. Форстер је циљао поглавито на сеоске букаче који су подбуђивали закупце. Он је дао притворити око хиљаду људи, и опет није ред повратио. Нов аграрни закон такође је промашио своје психолошко дејство. Борба спахија и закупаца продужавала се и даље. Гледстонова влада одлучила је да не гони више оруђа аграрне лиге, него саму лигу. Лига је забрањена као противзаконо удружење. Парнел с још два ирска посланика притворен је на основу закона о ванредном стању. Враћајући Влади одмах ударац за ударац, Парнел је из притвора издао проглас на ирске закупце. Позивао их је да престану плаћати закупнину, све докле он с друговима не буде пуштен на слободу, и докле се не реши питање о дугованој закупнини ранијих година. Закупнина, која се и дотле плаћала као од беде, сада се није плаћала никако. Спахије су терали са своје

земље закупце који су одрицали плаћање закупнине; закупци нису хтели да иду докле се не употреби оружана сила; при употреби оружане силе дешавало се свашта, — гинуле су чак и жене. Стање је било као уочи грађанског рата. Број трупа у Ирској повећао се до 25.000. За то време популарност Парнелова расла је непрестано: од вођа странке он је постајао вођ народа.

Форстерова политика јаке руке, коју је Гледстон у први мах прихватио као борбу цивилизације против злочина и безвлашћа, — више је погоршала ствари него побољшала. Радикални министри Дилк и Чемберлен наваљивали су да се мења правац. После рђавог искуства с Форстеровом политиком Гледстон је прешао на њихову страну. Чемберлен је добио од Владе овлашћење да почне преговоре с Парнелом, али му је уједно казано да ће га се Влада, ако не успе, одрећи. Почињући преговоре, Чемберлен је стављао своју политичку будућност на коцку. Преговори су довели до једне погодбе која је садржавала ове тачке: (1) ослобођење Парнела и другова, (2) доношење закона којим ће се решити питање дуговане закупнине, (3) обустављање парламентарне опструкције и аграрног тероризма.

После овога Форстер је отступио. На његово место за ирског министра постављен је лорд Фредерик Кевендиш, лични пријатељ и сродник Гледстонов. Истог дана кад је приспео у Дублин, Кевендиш је заједно с потсекретаром Берком убијен. Убиство је извршено у Феникс парку, још за вида, док је у парку било света. Револуционарна

група Непобедљивих није одобравала погодбу Парнел-Гледстонову: да би је у клици угушила, она је приредила убиство у Феникс парку.

Тај злочин онемогућио је укидање ванредног стања у Ирској. Закон од 1881 замењен је 1882 још оштријим законом, који је између осталог допуштао претрес стана у свако доба и дана и ноћи ради изналажења скривеног оружја, и давао влади право да кривичне предмете може упућивати коме хоће суду дакле, и ономе у чију месну надлежност не би спадали. Борба се није више водила између Гледстонове владе и Парнелове странке, него између те владе и Непобедљивих. Ови последњи нису презали од злочина. Настала је читава серија динамитских атентата. Паклене машине стављане су на јавна места и у јавне зграде, чак и у зграду Парламента и у зграду кривичне полиције. Захваљујући срећном случају, од експлозија су, с незнатним изузетком, страдале само зграде, а не и људи. Непрестано откривање нових бомби одржавало је публику у раздражености против Ираца, и то је било узрок да ни Гледстон није могао започети ону помирљиву политику коју је после споразума с Парнелом намеравао. У Ирској, поред старог трења између спахија и закупца, приметнула се још и борба између присталица и противника јединства с Енглеском, — између унитариста и сепаратиста. За јединство били су махом енглески протестанти, који су у своје време населили северни део Ирске, тако звани Улстер.

Љорд Спенсер, коме је поверена управа Ирске, враћао се на Форстерову политику јаке руке. За

његове управе изречено је четрдесет смртних пресуда, од којих је двадесет једна извршена. Његова непопуларност међу Ирцима била је огромна: у Дублину, на улици нико га живи није поздрављао.

Гледстон, колико је под овим приликама могао, гледао је да бар неке од ирских захтева задовољи. Законом од 1882 решено је питање дуговане закупнине. Један део од укупне суме узела је држава на себе; један део просто је отписан; на закупцима је остао само терет тако смањеног дуга. Парнел лично није изгубио Гледстоново поверење; Гледстон је чинио разлику између њега и Непобедљивих, и рачунао је на њега за споразумни рад, чим би се у Ирској повратио ред.

У либералној влади осећало се двојство у погледу ирског питања. Радикални министри осуђивали су Спенсерову политику исто онако као некада Форстерову. Умеренији чланови владе стајали су на гледишту да се у Ирској може управљати само још помоћу ванредних закона. Због те неслоге у Гледстоновој влади поговарало се да ће се она распасти, чим поново дође на ред питање ванредних закона. Међутим, она је пала још раније, и то 1885 на буџетском питању.

За Гледстона се може рећи да је за друге своје владе тек постепено улазио у ирско питање. Испрва је држао да је ирско питање аграрно питање, и да Парнелова странка, која је ишла даље од тог питања, и која се служила тако недопуштеним средствима као опструкција и боикот, није ништа друго него револуционарна странка, коју у интересу мира и реда треба згазити. Тек после

очигледног неуспеха Форстеровога режима Гледстон је почео схватати да ирско питање није само аграрно, него и политичко питање, и да Парнелова странка није обична странка, него народни покрет. Али ни тада он још није мислио на усвајање целог Парнеловог програма, који је под именом хомрула захтевао за Ирску засебну законодавну власт. У Гледстону се зачињала мисао само о самосталној локалној управи.

Борба за хомрул

Консервативна влада коју је после Гледстонова пада саставио лорд Солзбери, понашала се у први мах тако као да намерава изићи Ирцима више у сусрет од Гледстонове владе. Она је осуђивала режим лорда Спенсера; она је тврдила да у Ирској треба владати на исти начин као и у Енглеској, — дакле, без ванредних закона; чак у аграрном питању обећавала је Ирцима више од Гледстонове владе. По њеном мишљењу, Гледстоновим законодавством створено је двовласништво над земљом; закупац није био обичан закупац, него савласник са спахијом; то двовласништво извор је сталних сукоба између спахије и закупца, — и у Ирској неће бити мира, докле земља опет не добије једног господара. После свега што се десило, јасно је да тај господар не може бити спахија, него закупац; зато ваља установити фонд из кога би се закупцима чиниле позајмице за откуп земље од спахије. Поред овога што је говорила јавно, Солзберијева влада имала је и тајних разговора с Парнелом. Парнел је добио утисак да конзервативци нису противни да се Ирској да не

само административна, него и законодавна самосталност с ирским Парламентом у Дублину.

За време изборне борбе која је настала услед распуштања либералног Парламента, с либералне стране чула су се у ирском питању два гласа. Вођ виговаца лорд Хартингтон одрицао је Ирцима у име државног јединства какву било аутономију. Вођ радикала Чемберлен давао им је широку самоуправу, али без засебног Парламента. Гледстон се колебао да ли ће остати и даље на челу либералне странке: са својих седамдесет седам година он је имао права на повлачење. Ако се ипак одлучио да као вођ странке уђе у нову изборну борбу, то је било из два разлога. С једне стране, било је опште мишљење да само он својим неоспорним ауторитетом може спречити расцеп либералне странке на виговце и радикале. Нити је Хартингтон примао Чемберленово вођство нити Чемберлен Хартингтоново; обојица су примала вођство Гледстоново. С друге стране, ирско питање добијало је у Гледстоновим очима значај једног од оних основних питања од којих зависи будућност Британске царевине. Способан као мало ко да се уживи у једно питање, он је имао жељу да остатак снаге што је још осећао у себи, посвети том тако судбоносном питању, — и то га је још задржавало у политичком животу. У једном говору изјавио је да ирском народу треба дати онолико слободе колико се може највише без опасности за јединство Британске царевине. Ово није било врло одређено, али је баш са своје неодређености будило у Ираца највеће наде. У другом говору позивао је

бираче да којој било енглеској странци, било конзервативцима или либералима, даду такву већину да јој за одржавање на власти нису потребни ирски гласова: само онда ако енглеска влада буде ослобођена ирског притиска и ирске уцене, она ће наћи ирском питању правично решење, које је исто толико у интересу ирског народа колико и у интересу Британске царевине. Ову другу изјаву ирски политичари разумели су погрешно, као да Гледстон тражи једну већину која ће га оспособити да ирско питање решава без обзира на ирске жеље. Озлојеђени, они су, како изгледа, без Парнелова знања, издали проглас на ирске бираче да у свима местима где нема кандидата ирске странке, гласају за конзервативце, а не за либерале. Ова одлука ирских бирача учинила је да либерали изгубе по једном рачуну двадесет, а по другом четрдесет мандата, али општи резултат избора није променила.

Избори од 1885 прављени су по новом изборном закону, који је опште право гласа проширио с градова на села. Нико није знао како ће сеоски радници, дотле слабо активни у политичком животу, гласати. Нарочито је било тешко предвидети, како ће гласати у Ирској: да ли ће прихватити хомруловску политику Парнеловаца, чија је снага дотле била у градовима. Чемберлен је саветовао либералима да се свом снагом баце на придобијање сеоских бирача. У својим изборним говорима војевао је против великог поседа и тражио за сваког сељака „три јутра земље и једну краву“. Виговци, махом велики поседници, били су љути

на Чемберлена, чији им се програм чинио једна врста аграрног социализма.

После свршених избора видело се да су либерали остали и даље странка већине, премда им је већина осетно смањена. Маџуба, Гордон, Феникс парк, динамитски атентати, све је то јако начело њихову популарност. Много важнији од њихове изборне победе био је Парнелов успех у Ирској. Он је покупио скоро све мандате. Што је још повећавало његов успех, то је велики број гласова који су пали на његове кандидате. Више није било сумње да иза Парнела стоји цела Ирска, и да његова странка није шака револуционара против које ванредни закони помажу. Гледстонова жеља да која било енглеска странка добије већину независну од ирских гласова, није се испунила. Либерали су имали већину према конзервативцима, али нису је имали према конзервативцима и Ирцима заједно. Прилазећи конзервативцима, Ирци су могли оборити сваку либералну владу. Парнел је био господар ситуације.

Гледстон је дошао на мисао да се у ирском питању конзервативци и либерали споразумеју као у једном питању које тако дубоко засеца у велике државне интересе да га ниједна странка не сме посматрати искључиво са страначког гледишта. Он је поручио лорду Солзберију да не само неће обарати његову владу, него ће је шта више помагати, ако буде хтела у споразуму с њиме решити ирско питање. Он није видео другог начина да се у решавању тог питања енглеска влада ослободи ирског притиска. Солзбери није примио ову по-

нуду. Међу конзервативцима није више владало расположење за попуштање Ирцима, него за њихово стезање, — и поново се говорило о ванредним законима. Гледстон је онда закључио да хтео не хтео он као вођ већине мора покушати да реши ирско питање. Према бројном односу странака није био у стању учинити тај покушај друкчије него у споразуму с Парнелом. Код њега је обично мисао сазревала споро, али кад би једном сазрела, он би приступао њеном извођењу с једном брзином и одлучношћу која је у овој прилици изгледала, како су његови противници говорили, брзоплетост нестрпљива старца. Науман да ирско питање решава у споразуму с Парнелом, Гледстон се одједанпут изјавио за хомрул. То је у редовима либерала изазвало запрепашћење. Знало се унапред да Хартингтон с већином виговаца неће пристати на хомрул. Како ће се држати Чемберлен, било је неизвесно. У својим изборним говорима, он је давао Ирској широке самоуправе, али без засебног Парламента. Да ли ће се под притиском прилика, и повучен Гледстоном, одлучити да им да и засебан Парламент, — то је што се сваки питао.

Чим се Парламент састао, Солзберијева влада је пала. Оборио ју је Чемберлен на питању адресе, предлажући да се у адресу унесу захтеви у корист сеоских радника. То је било сасвим у духу његовог изборног програма: „три јутра и једна крива“. Чемберленов предлог изгласали су либерали и Ирци заједно. Хартингтон с још неколико либерала није гласао за тај предлог. То је већ наговештавало расцеп либералне странке.

*

После Солзберијева пада, Гледстон, почетком 1886, саставио је своју трећу владу. Хартингтон, због неслагања с Гледстоном у ирском питању, није ушао у владу. Чемберлен је ушао: пре него би се коначно одлучио, желео је да види у појединостима Гледстонов предлог хомрула, који дотле нико није знао. Кад је Гледстон изложио тај предлог у министарском савету, Чемберлен је одмах дао оставку. Десно крило либералне странке, виговци с Хартингтоном, већ је било напустило Гледстона; сад га је напуштало и лево крило, — радикали с Чемберленом. Уз Гледстона је остајао само центар странке, либерали у правом смислу речи. Али неустрашим као што је био, Гледстон је био решен да тера даље. Један од његових добрих познаника рекао је: Тек кад буде остао сасвим сам, видеће се колико је јак.

Ако се Гледстон одлучио за хомрул, то није било без јаких разлога. У Ирској све до 1870, кад се Гледстон стао да бави њоме, владала је класа великих земљовласника, класа спахија. Својим аграрним законодавством, Гледстон је све више ограничавао права спахија, докле од закупаца није начинио једну врсту савласника. После тога потпуно извлашћивање спахија изгледало је чак и конзервативцима у ближој или даљој будућности неизбежно. С друге стране, изборном реформом од 1884 Гледстон је дао право гласа сеоским радницима, који су према спахијама стајали на супротном полу; захваљујући опет једном Гледстоновом закону, — закону о тајном гласању

од 1872, — сеоски радници могли су своје право гласа употребити сасвим слободно против спахија. Гледстоново аграрно и изборно законодавство потпуно је поткопало спахиску владу. Наместо ње требало је поставити неку другу владу. То је у први мах могла бити само влада оне странке која је у Ирској имала већину, а то је била странка ирских националиста коју је водио Парнел. Испрва Гледстон је ирско питање сматрао као чисто аграрно питање, али мере које је предузимао за сређивање аграрних прилика вукле су га собом све даље и даље, докле га нису довеле до хомрула. То је било у неку руку неизбежно, кад се узме да супротност између спахија и закупаца није била само социалног, већ и националног карактера, пошто су спахије били Енглези, а закупци Ирци.

Ма колико да је Гледстоново решење ирског питања било смело, њему самоме оно је изгледало не само политички, него и етички потпуно оправдано. Енглеска, која је вековима владала у Ирској као у освојеној и потлаченој земљи, дужна је да јој једнога дана врати слободу и право самоопредељења. То тражи она вечна правда која је на крају крајева јача од сваке силе и сваке мајсторије. Онај мисионар који се увек крио у Гледстону, онај проповедник моралне дужности насупрот државном разлогу и бранилац правде и слободе од самовоље и насиља, — никада није нашао за себе прикладније поље рада него ово које му је сада пружало ирско питање.

Кад се једном уверио да је ирско питање покрет ирског народа за политичком самосталношћу,

Гледстон је био готов да ирском народу да сву самосталност која му се могла дати, а да се веза између Енглеске и Ирске не раскине. Први његов нацрт хомрула био је такав, да је Чемберлен нашао да је то потпуно полагање оружја пред хомруловцима, па је стога и дао оставку. Гледстон је после тога поправио свој нацрт, и ово су биле главне одредбе законског предлога који је поднео Парламенту. Ирска је добијала засебни Парламент и засебну владу за чисто ирске ствари. Ирски посланици нису више заседавали у империалном Парламенту у Лондону. У надлежност империалног Парламента спадало је све оно што се тицало Круне, спољашње политике, војске и морнарице, новца, поште, царина итд. Полиција се још за неко време није потпуно предавала ирским властима. Спорове о уставној надлежности ирског Парламента расправљало је судско одељење енглеског тајног савета. Од општих издатака Царевине на Ирску је падала једна петнаестина. У свом првом нацрту Гледстон је давао Ирској још и царинску аутономију и право на домобранство.

Уз предлог о хомрулу Гледстон је спремио и предлог о решењу аграрног питања. Држава је имала да откупи земљу од спахија и препрода закупцима, који би куповну цену исплаћивали у ратама кроз дужи низ година.

Противници хомрула чинили су Гледстоновим предлозима ове замерке. (1) Није требало искључити ирске посланике из империалног Парламента. На тај начин сасвим се раскидала веза између империалног и ирског Парламента. Тако потпуно одва-

јање није одговарало чак ни начелима федерализма. У савезној држави покрајине, иако имају засебне парламенте, бирају посланике и у заједнички Парламент. Једно је од основних начела енглеске уставности да Парламент, који решава о порезима, мора бити састављен од претставника пореских обвезника. По Гледстоновом предлогу, империални Парламент задржао је право да решава о порезима, које ће плаћати ирски народ, на пример решавао је о царинама, — а опет зато у њему није било претставника ирског народа. (2) Решење аграрног питања помоћу британског кредита сматрало се као врло ризично. Енглези су у ствари имали да учине Ирцима зајам ради откупа спахиских земаља, а није било нимало сигурно да ће Ирци, који су међу Енглезима имали глас нерадених људи, тај зајам моћи да отплаћују. (3) Гледстон је заборављао да у Ирској има читав један куај, Улстер, где већину становништва нису чинили Ирци католици, него Енглези протестанти. Шта ће бити с Улстеровцима, кад једанпут Ирци добију хомрул? На какав ће се начин енглеска мањина бранити од ирске већине? Зар је право оставити људе који су вазда били верни Британској круни, на милост и немилост фе- нианаца, непобедљивих и других бунтовника?

Гледстонови предлози нису потпуно задовољавали ни парнеловце. Није им било право што Ирској није призната царинска аутономија, што је жандармерија остала под енглеским надзором, што је удео Ирске у општим издацима Царевине, по њиховом мишљењу, срачунат сувише високо. Али они су ипак примали Гледстонове предлоге, и то

са радошћу и одушевљењем, јер поред свих ограничења Гледстон је давао Ирској хомрул који је тражила.

Главни разлог Гледстонових противника сводио се на то, да хомрул неизбежно води одвајању Ирске од Енглеске: засебан Парламент носи већ у клици државну самосталност. Зар ни сами Ирци нису признавали да засебни Парламент траже пре свега ради задовољења своје националне самосвести. Национална самосвест, што јој се више попушта, све више тражи. Кад буду добили свој Парламент, Ирци ће хтети да тај Парламент има сва права која имају и парламенти потпуно самосталних држава. Гледстон је оштро нападан као човек који нема право осећање државних интереса. Занет својим моралним идеализмом, он је, да би отклонио неправду учињену ирском народу, заљуљао државно јединство. Због њега је Енглеска изгубила Трансвал, због њега је изгубила Судан, због њега ће изгубити и Ирску. То је рушилац Британске царевине.

Гледстон је својим нападачима постављао ово просто питање. Ако не дамо Ирској хомрул, на какав ћемо начин њоме управљати? После одбацивања хомрула не би остало ништа друго него враћање на ванредне законе, на режим јаке руке. Дали је тај режим могућан? Раније, докле се није обелоданило да иза Парнела стоји цео ирски народ, ванредни закони могли су се правдати као мере за савлађивање једне бунтовне странке. Али оно што је допуштено против једне странке, није допуштено против целог народа. Прогонити цео један народ само стога што он осећа своје јединство, то

је најгора врста тираније. Та тиранија најмање приличи Енглеској, класичној земљи грађанске слободе и претставничке владе.

Ретко је кад који законски предлог изазвао толико интересовање и у исто време толико раздражење публике као Гледстонов предлог хомрула. Цела се земља поделила на присталице и на противнике хомрула, и та иачелна разлика све се више развијала у личне размирице и сукобе. Кидале су се дугогодишње страначке везе, кварила су се стара пријатељства, чак су се и родбински односи реметили, — као што се каже, устајао је брат на брата. Стари добар обичај енглески да људи противних странака одржавају једни с другима добре личне односе, тај обичај није се више поштовао. Противници и присталице хомрула нису више долазили једни другима у кућу. Колико је ирско питање могло да давнашња пријатељства преобрати у непријатељства, сведочи овај пример. Војвода од Вестминстера био је дугогодишњи пријатељ Гледстонов и његов велики поштовалац. Он је имао један од најбољих Гледстонових портрета, који је радио чувени сликар Миле. Кад је Гледстон објавио свој хомруловски програм, војвода од Вестминстера наредио је да се тај портрет изложи јавној продаји.

Борба око хомрула водила се и у Парламенту и ван Парламента. Ван Парламента најтежи удар хомрулу задао је вођ младих конзервативаца, лорд Рандолф Черчил. Он је отишао у Улстер и рекао Улстеровцима ово: Ако хомрул буде изгласан, ви треба сви да устанете на оружје, — правда ће бити на вашој страни. Конзервативци су се иначе при-

казивали као људи од реда и закона. Овога пута један од њихових првака отворено је проповедао буну. Семе које је Рандолф Черчил посејао 1886, изникло је 1914, кад је тадашња либерална влада поново поднела предлог о хомрулу. Против тог предлога Улстер се доиста дигао на оружје, и чинило се да Енглеска стоји пред грађанским ратом. У тадашњој либералној влади седео је рођени син лорда Рандолфа, Винстон Черчил, и бриге које му је задавао бунтовни покрет Улстера, биле су на неки начин испаштање за говоре његовог оца од пре тридесет година.

Онога дана, кад је Гледстон требао да у Парламенту изложи предлог хомрула, навала посланика и публике била је незапамћена. Дом комуна има мање седишта него чланова, — и у важнијим приликама посланици морају унапред задржати себи места. Седнице се држе после подне. Овога пута посланици су нагннули још рано ујутру да задрже себи места. Како није било места за све њих, поред посланичких клупа стављане су столице; било је чак посланика који су морали стајати. Дебата о хомрулу протезала се недељама. Сав терет одбране хомрула пао је на Гледстона. Иако му је било већ седамдесет седам година, у његовим беседама није се осећало готово ништа старачкога. Поред све своје дужине, то су биле беседе добро склопљене и добро аргументисане, изговорене снажним гласом, на појединим местима понете широким таласом одушевљења. Само његово бледо лице, бледо, по речима једног очевидца, као бели цвет у врпци његова капута, показивало је да тај беседник у чијој је речи

било толико ватре, јесте један бескрвни старац. Најбољи од његових говора о хомрулу, био је завршни говор, и у том завршном говору завршни одељак, који почиње овако: „Ирска стоји пред вашим вратима. Она чека, она се нада, она преклиње. На њена уста говори истина и трезвеност. Она тражи благословени заборав прошлости, и тај заборав лежи још више у вашем интересу, него у њеном...“ Све ово треба замислити изговорено од једног високог белог старца, чији глас још трепери као у младића, и у чијем већ полумртвом лицу очи још живе, и пуштају један чудан пламен.

Главни говорник против хомрула био је лорд Хартингтон, Потомак старе историске породице Кевендиш, он је у либерлној странци према Гледстону, претставнику грађанског либерализма, претстављао племићки либерализам. Споромислен и мало речит, он је ипак био једна од најутицајнијих личности свога доба. То је долазило отуда што је тај аристократ умео да погоди мишљење просечног човека, и да то мишљења изрази на један начин који је у својој непосредности и простоти био врло снажан. Ни у дебати о хомрулу он није ишао даље од гледишта просечног човека: ако Ирска и Енглеска буду имале свака свој Парламент, то неће више бити једна држава, него две. Његово велико име, његова туробна физиономија, његова трома реч давали су тој тако обичној аргументацији изглед нечег тешког и масивног.

Судбина хомрула у Доњем дому није на крају крајева зависила од Хартингтона. Баш ако би он са свима виговцима прешао на страну консерва-

тиваца, виговско-консервативна коалиција не би могла надгласати удружене Гледстоновце и Ирце. Опозиција је могла тући Владу само тако, ако би јој пришао Чемберлен с радикалима. Од њега је, дакле, а не од Хартингтона зависила судбина хомрула. Његово држање није било тако јасно и одређено као држање једног Гледстона или једног Хартингтона. Нико није знао шта он управо хоће, нико није знао да ли је он противан хомрулу уопште, или је противан само онаквом хомрулу какав је Гледстон предлагао. У овом другом случају није било немогућно да Гледстон пре коначног гласања учини Чемберлену уступке који ће га привући на његову страну. Доиста, у кулисама вођени су непрестано преговори између Гледстонових људи и Чемберленових. Најзад, Чемберлен се одлучио да гласа против хомрула. Он је повукао собом велики број радикала, поглавито стога што се и стари Џон Брајт, некадашњи сарадник Кобдена и један од оснивача енглеског радикализма, изјаснио против хомрула. Брајтов утицај на радикалне масе био је огроман: кад се чуло да он одобрава Чемберленов поступак, то се сматрало као најбоље јемство да Чемберлен није издао радикализам и пребегао конзервативцима и виговцима. Велики демагог, Чемберлен је осећао и предосећао расположења масе. Њему се чинило сигурно да ће бирачко тело, и поред Гледстонове популарности, на крају крајева одбацити хомрул; зато је желео да буде међу онима који ће у Парламенту против хомрула гласати. Али његов радикализам, његове раније критике Форстера и Спенсера, његово давање

Ирској широких самоуправа спречавали су га сада да се хомрулу одупре онако отворено и безусловно као на пример један Хартингтон. Он је могао нападати хомрул само заобилазним, прикривеним начином: отуда у његовом држању нешто притворно и готово сплеткашко што је Ирце изводило из стрпљења.

Кад је дошло до гласања, за хомрул је гласало 313, а против 343. Гледстон је побеђен с тридесет гласова; Чемберленова група бројала је само нешто мало више, према томе она је решила ствар, — и Чемберлен је постао мрзак Ирцима као „издајник“ који је упропастио целу ствар.

Против Парламента, који је одбацио хомрул, Гледстон је одмах апеловао на бирачко тело. Њему се чинило да у изборну борбу улази с dobrим изгледима. Ирски бирачи, који су прошлих избора гласали за конзервативце, и дали им између двадесет и четрдесет мандата, имали су ових избора да гласају за либерале. Као што се показало приликом гласања у Парламенту о хомрулу, Гледстон је имао уза се две трећине либералне странке. Што је било такође важно, страначка организација, тзв. машина, са својим локалним одборима и својим главним савезом, остала је после борбе између Гледстона и Чемберлена у Гледстоновим рукама. Код оне колебљиве масе која обично одлучује исход изборне битке, хомрул није био популаран, али је популаран био Гледстон; било је према томе вероватноће да ће се она због Гледстона склонити и на хомрул. Узимајући све скупа, Гледстон је налазио да сме примити ризик нових избора.

Либерална странка с којом је Гледстон улазио 1886 у изборе, није била више иста онаква каква годину дана раније. Она је променила потпуно физиономију. С виговцима њу су напустили многи лордови који су јој дотле припадали: у Горњем дому на либералним клупама седело је тек неколико десетина пирова. Као лордови, тако је и добар део велике буржоазије иступио из либералне странке. Покрећући ирско питање, Гледстон је и нехотице изазвао нагло демократисање своје странке. Он је то увидео, кад је ствар већ била свршена, — и рекао је на једном збору да је борба око хомрула борба класа против маса. Под класама мислио је више класе које су га оставиле. Он се није дао тиме обесхрабрити, и полагао је своје уздање у масе, — тј. опет у класе, али не оне више, него оне ниже.

Избори од 1886 донели су Гледстону место победе пораз. Он је изгубио око седамдесет мандата, и у нови Парламент као најјача странка улазили су конзервативци. Он се тешио тиме што укупан број гласова који је пао на његове кандидате, није био много мањи од укупног броја гласова који су његови противници сјединили. Разлика је износила само неких 76.000 гласова. То га је крепило надом да ће идућих избора преокренути бирачко тело у своју корист.

Последње године

Већина конзервативне странке била је само релативна. Без потпоре оних либерала који су се одвојили од Гледстона, конзервативци нису могли владати. Лорд Солзбери, да би олакшао заједничку владу конзервативаца и виговаца, понудио је претседништво владе лорду Хартингтону. Хартингтон је одбио, али је обећао да ће заједно с Чемберленом помагати конзервативну владу коју Солзбери буде саставио. Још 1885, одмах после избора, краљица Викторија, да би спречила Гледстонов повратак на власт, салетела је конзервативце и виговце да се као „прави патриоти“ удруже у једну странку ради одбране државног јединства. Она је изашла из улоге уставног владоца и покушавала да прави своју странку. Конзервативци су је у томе подржавали, али виговци су се слабо одазивали њеним жељама. Ни после избора од 1886 они нису смели да се удруже с конзервативцима: тек 1895 образоваће се коалиционо министарство у које ће ући не само конзервативци и виговци, него и Чемберленови радикали. Из свих тих елемената саставиће се тада једна велика унионистичка странка. Али 1886 конзервативци узимају владу сами, а при-

сталице Хартингтона и Чемберлена, названи за разлику од Гледстоноваца „либералним унионистима“, седе и даље на клупама опозиције, да би показали да не чине с конзервативцима исту странку. То им међутим не смета да својим гласовима подржавају Солзберијеву владу.

Савезу конзервативаца и либералних униониста с једне стране одговарао је на другој страни савез Гледстонових либерала и Ираца. За либерале овај савез био је утолико незгодан што их је обвезивао да држе стално, као главну тачку свога програма, хомрул, за који су се енглески бирачи много мање интересовали него ирски бирачи. Готово је изгледало да се једна од две историске енглеске странке, странка либерална, претворила у помоћне трупе ирског вођа Парнела. Сам Гледстон није много осећао тај незгодан положај у који је његова странка била доведена. Он се тако уживео у ирско питање да га се ништа друго није тицало; само због тога питања он је, иако се већ приближавао осамдесетој години, остајао у политичкој борби, — и из превеликог саучешћа за патње ирског народа заборављао је дужности према својој властитој странци, која је имала да се бави и другим питањима, а не само ирским.

Ако је савез либерала и Ираца имао незгода за либерале, он их је имао и за Ирце. С извесног гледишта, тај савез изгледао је победа Парнелова, који је увек тежио да пажњу енглеског Парламента привуче на ирско питање. Одиста шта је могао желети више од онога што је постигао? Једна од две енглеске странке унела је хомрул у свој про-

грам, — и сада је ваљало само чекати да по закону изборног љуљања та странка победи на изборима... Али, с друге стране, због тога што је ступио у тако присне везе с једном енглеском странком, Парнел се морао убудуће ограничити на чисто парламентарне начине борбе. Раније, он је поред борбе у Парламенту водио и борбу ван Парламента, — и то средствима која енглеске странке нису одобравале, и која су се, као што се на примеру аграрне лиге лепо видело, јако приближавала револуционарним методама. Сада Парнел је морао добро пазити да не учини ништа што савест једног тако строгог парламентарца као што је био Гледстон, не би могла поднети. Ако је Гледстон постао хомруловац, Парнел, тај мајстор опструкције и боикота, постао је енглески парламентарцац најстрожег прописа.

Подносећи Парламенту предлог хомрула, Гледстон је био рекао да има да се бира између хомрула и враћања на ванредне законе. То се под конзервативном владом показало сасвим тачно. Пад цене аграрних производа био је онемогућио ирским закупцима плаћање чак судске ренте, тј. оне ренте коју су као правичну утврдиле судске комисије по Гледстоновом закону од 1881. Конзервативна влада није хтела да чује за смањивање судске ренте. Онда су два ирска политичара Обрајен и Дилон, независно не само од Гледстона већ и од Парнела, смислила нов начин борбе, који је добио име планске борбе. Сви закупци истог спахије или чак и истог краја утврдили би договорно износ закупнине коју према тржишним ценама могу плаћати.

Уместо да сваки закупац за себе понуди спахији тако смањену закупнину, они су је сви стављали у исту касу, — и њихов заједнички претставник понудио би спахији прикупљену суму. Ако је спахија не би примио, он би морао терати одједном са свог имања све закупце. То терање у гомили није се могло извршити без употребе оружане силе, — зато се држало да ће многе спахије из страха од крвопролића пристати најзад на смањивање закупнине.

Обрајен и Дилон просто су примењивали на односе спахије и закупца оне начине колективне борбе које су радници удружени у синдикатима већ употребљавали у борби с послодавцима. Гледстон и Парнел скидали су са себе одговорност за те начине који су врло лако могли довести до оружаног сукоба између власти и народа. Обрајен и Дилон терали су и мимо њих своје. Спахије су неки попуштали; неки су терали закупце помоћу полиције, па чак и помоћу војске; у том случају истерани закупци употребљавали су заједничку касу за властито издржавање. Изгледало је да ће се рат спахија и купаца распалити с већом жестином него икада.

Шта је конзервативна влада чинила, кад се нашла пред поново отвореним аграрним питањем?

Она је, као што је Гледстон предвиђао, поново прибегла ванредним мерама. Министар за Ирску Артур Балфур вратио се без двоумљења и извињавања на политику јаке руке коју су за друге Гледстонове владе практиковали Форстер и Спенсер. Као што су Обрајен и Дилон појачали отпор за-

купаца против спахија на тај начин што су га начинили колективним, тако је и Балфур раније ванредне мере поштрио за неколико степена. Раније, ванредно стање завођено је у Ирској само за одређено време, као изузетна мера. Балфур је први начинио ванредно стање сталним. Створене су нове кривице, као на пример боикот, за који дотле није било предвиђене казне. Заведено је суђење без пороте; порота је задржана само за најтеже кривице, али Влада је могла одлучити да се те кривице, због непоузданости ирске пороте, упуте енглеским судовима на суђење. Влада је могла забранити свако удружење које би јој се чинило сумњиво. Помишљало се и на мере против штампе, али с обзиром на осетљивост енглеске публике кад је слобода штампе била у питању, морало се од тих мера одустати. На основу овако поштрених закона затварани су не само обични агитатори, него и чланови Парламента, нарочито они који су учествовали у вођењу планске борбе. С њима се поступало у затвору као с обичним кривцима, навлачено им је на пример апсеничко одело, — и то је не само у Ирској него и у Енглеској примљено с великим негодовањем као сувишна суровост.

У примени ванредних закона Балфур је имао свој начин на који су се Ирци јако љутили. То је био начин потпуно неосетљивог аристократа који се не да потрести патњама својих жртава и не да обесхрабрити повиком која се на њега диже. Ма шта полиција урадила, добро или рђаво, по његовој наредби или без његове наредбе, он је примао сву одговорност на себе. Принуђен да у Ирској влада

искључиво помоћу полиције, он је држао да се мора солидарисати с њоме и у злу и у добру. Нереди у Ирској нису у његово време били онако опасни као у време Спенсерово: он није имао да се бори с Непобедљивима, и да се брани од њихових динамитских атентата, али његов положај био је с једног другог гледишта тежи него положај Форстера и Спенсера. Оба та либерална министра били су сигурни да ће у Парламенту, кад Ирци буду изашли против њих са својим оптужбама, добити разрешницу не само од владине већине, него и од опозиције. Енглеске странке ишле су тада у ирском питању заједно. На овакву потпору свих енглеских странака Балфур није могао да рачуна. Нападе на њега Ирци су чинили уз припомоћ либерала, и против њега није подизао глас само један Парнел, него и један Гледстон, најстарији и најпоштованији државник и највећи беседник тадашње Енглеске. Балфур није био онако речит као Гледстон, па ни као понеки од ирских посланика, али је имао много присуства духа и једну хитрину одговора која му је помагала да у парламентарним борбама одбија ударце. Он је остављао утисак необичног споја тврде и круте воље и гибког и брзог духа.

Његов начин управе у Ирској Гледстон је нападао још више него и сами Ирци. Пошто је једанпут себе сама уверио да је, уопште говорећи, правда на страни ирског народа, он је био готов да у сваком посебном сукобу који би се десио између енглеских власти и ирског народа, извињује народ, а власт осуђује. Он је говорио тако као да би био адвокат или трибун ирског народа. Његови

напади на Балфуров режим опомињали су својом жестином на његове раније осуде Напољске владе и турског султана. Ко би га слушао, могао би помислити да Балфурова полиција чини у Ирској безмало онаква зверства као турски башибозук 1876 у Бугарској. Нарочито га је био узбунио један случај који се десио у ирској варошици Мичелстауну. Ту је приликом једног збора полиција пуцала на народ, једног човека убила, а двојицу смртно ранила. Као обично у таквим приликама било је ваздан препирке око тога ко је први почео. Да ли је прво народ напао полицију, која је пуцала само ради своје одбране, или је напротив полиција пуцала без праве потребе, просто стога што је у једном тренутку изгубила главу. Балфуру је замерано што је полицију узимао безусловно у заштиту, што је дословно веровао њеним извештајима, и што је сматрао за непотребно наредити један непристраснији извиђај. Захваљујући Гледстону, догађај у Мичелстауну потресао је целу либералну странку, а унеколико и јавно мњење Енглеске. Узвик: „Не заборављајте Мичелстаун“ дуго се времена понављао.

За Балфурова режима Парнел се држао врло исправно. У Парламенту се борио са својом обичном одважношћу и истрајношћу, али на самом терену у Ирској није се могло ући у траг његовом учешћу у „планској борби“. Тај посао сумњиве законитости остављао је другима. Он је очигледно кварно рачуне својим противницима, који нису ништа тако желели као да добију доказа да је вођ комруловаца један револуционар. Јер ако би се утврдило да он у политичкој борби не преза ни од сред-

става која казнени закон забрањује, хомрул би био коначно упропашћен код енглеског јавног мњења. Оно никад не би пристало да управу Ирске повери једној странци чији је вођ огрезао у политичким злочинима. За све време конзервативне владе од 1886 видело се јасно, да се Парнел добро чува да не изиђе из граница чисто парламентарне борбе, док његови противници гледају на све начине да га жигошу као главног виновника политичких злочина који се дешавају у Ирској. С пролећа 1887 најугледнији лондонски лист *Тајмс*, чија је веродостојност била ушла у пословицу, донео је читав низ чланака који су требали да с тим злочинима доведу Парнела у везу. Чланци су носили наслов *Парнелизам и злочин*, и уз њих је објављен и један документ чије је дејство било неописано. То је било једно писмо које је Парнел тобоже писао после убиства у Феникс парку. Парнел, који је јавно осуђивао убице, извињавао се у овом писму да је то морао учинити из политичке нужде: иначе његово је мишљење било да министар за Ирску Кевендиш није требало да погине, али да је потсекретар Берк само добио што је заслужио. После кампање *Тајмсове* изгледало је да су Парнелове везе с Непобедљивима доказане црно на бело. Парнел је одмах изјавио да је писмо *Тајмсово* прост фалсификат. Свет се није задовољавао том изјавом, него је тражио да Парнел тужи *Тајмс* суду. Парнел није хтео да иде пред енглеску пороту, јер није веровао у њену непристрасност. Предлагао је да се именује један парламентарни одбор који ће испитати целу ствар. Такав одбор који би био

састављен од свих странака давао му је више јемства него суд. Консервативна влада, уместо да прими Парнелов предлог, установила је с овлашћењем Парламента нарочити суд који је имао да испита не само Парнелов случај него и све чињенице које је *Тајмс* изнео у својим чланцима. У непристрасност овога суда нико није сумњао, али људи су се питали, да ли судије, навикнуте да се баве посебним случајима и личним кривицама, могу правилно ценити читаве серије криминалних појава које се дешавају као последице рђавог политичког и друштвеног стања. Претпоставимо да се утврди да су под утицајем на пример аграрне лиге чињене ствари које су с гледишта казненог закона злочини, да ли је отуда проистицало да је аграрна лига, заједно с ирским политичарима који су с њоме стајали у вези, проста злочиначка банда, а цео национални покрет коме је служила, једна болесна друштвена појава као алкохолизам, проституција, хајдучија... Ма какве се замерке чиниле нарочитом суду који је консервативна влада установила, то је био суд коме се као сваком суду морало покоравати. Парнел је морао доћи на његов позив и одговарати на његова питања. Али консервативна влада преварила се у овоме. Она је желела да суд обухвати све што је *Тајмс* у својим чланцима наводио. Публика пак интересовала се само за писмо које је Парнелу приписивано. По једном од оних упрошћавања којима публика прибегава у сложеним стварима, она је цело питање „Парнелизма и злочина“ сводила на питање о истинитости тога писма. Ако је то писмо истинито, као што је тврдио

Тајмс, онда је Парнел одиста одговоран за све политичке злочине којима је била испуњена ирска историја последњих година; ако је то писмо као што је Парнел тврдио, фалсификовано, онда је Парнел невин не само за убиство у Феникс праку, него и за све што се у Ирској дешавало кажњивога.

У току извиђања Парнелово писмо губило је све више од своје доказне снаге. У њему су запажене правописне погрешке које Парнел није никада чинио: иако није био књижевно образован, он је јако пазио на правопис. Човек који је набавио писмо, био је неки Пигот, позната пропалица. Позван од Парнелова адвоката да по његовом диктату напише неколико речи, Пигот је учинио исте правописне погрешке које су запажене и у писму. Видећи да сам долази у центар истраге, Пигот је признао да је фалсификовао писмо, — и пре него што би га власт затворила, извршио је самоубиство. За публику је ствар била тиме свршена. У њеним очима Парнел је био чист као сунце. Пошто се утврдило да су се његови противници послужили против њега једним фалсификатом, публика није више веровала ни у какве оптужбе против њега. Парнел, кога су дотле у енглеском добром друштву сматрали за страшило, изазивао је сада чак и у том друштву саучешће и симпатије као невини страдалник. Непријатељи хомрула остали су постиђени. Они су раније говорили да се не сме дати хомрул, јер хомрул значи Парнелову владу у Ирској, а Парнел је терорист и злочинац. Та њихова теза раздувана је као прост фалсификат је-

днога Пигота. Парнел се јављао пред енглеском публиком у новој светлости као потпуно исправан центлмен коме се сме поверити управа Ирске. Ствар хомрула никада није боље стајала.

Парнелова победа није дуго трајала. Сву популарност коју је стекао у борби са *Тајмсом*, Парнел је одједном проћердао једном својом погрешком која није била политичка, већ приватна. Он је навек чак и најближим познаницима чинио утисак човека који крије неку тајну. Та се тајна одједном открила, кад је његов политички друг капетан О' Ши повео бракоразводну парницу против своје жене, која га је била изневерила, и то ни с ким другим него с Парнелом. У Енглеској у доба Викторијино свет је био врло строг у питањима сексуалног морала. Политичар ухваћен у прељуби морао се повући из јавног живота. Само на неколико година пре Парнелова случаја, Дилк, у коме су многи гледали будућег вођа либералне странке, изгубио је мандат и није више могао никада постати министар стога што је у једну бракоразводну парницу уплетен као прељубник. Према томе и за Парнела бракоразводна парница капетана О' Шија морала је бити кобна. Тек што је у борби с *Тајмсом* показао да му се с гледишта политичког морала нема ни по енглеском мерилу шта да замери, Парнел у бракоразводној парници капетана О' Шија није био у стању показати да му се ни с гледишта приватног морала нема по енглеском мерилу шта замерити. Енглеска публика тражила је од јавних радника потпуну исправност, и политичку, и приватну. Парнелови напори да задобије њено поверење, пропали

су онога дана кад је она посумњала у његову приватну исправност.

Гледстоново држање било је просто и јасно. Он није могао добити битку коју је водио за хомрул, ако би Парнел и после свог приватног скандала остао на челу хомруловаца. Кад се било десило убиство у Феникс парку, Парнел се побојао да то не нашкоди његовом тек закљученом споразуму с либералном владом. Он је тада из властитих побуда питао Гледстона, да ли би требало да се повуче с вођства ирске странке. Гледстон се надао да ће му Парнел и сада упутити такво питање. Парнел је ћутао. Њега су углас осуђивали како ирски католици, тако и енглески нонконформисти, и једни и други немилостиви према прељубницима. Парнел је нестао као да је у земљу пропао. Гледстон није имао начина да му достави своје мишљење. То га је принудило да преко новина објави да ће Парнел, ако остане и даље ирски вођ, нашкодити ирској ствари, јер ће одбити од ње многе њене пријатеље. Гледстон је додавао да после тога ни он сам не би више имао разлога да остане вођ либерала. Гледстон се није изјашњавао против Парнела из разлога личних, што он лично није хтео имати посла с једним прељубником. Он се растајао с Парнелом из чисто политичких разлога, што је осећао да у савезу с њиме не може извојевати победу хомрула. Он је жртвовао Парнела јавном мњењу: у крајњем случају, хомрул је могао победити и без Парнела, али није могао победити насупрот јавном мњењу.

У ирској странци, чак и најстарији и најближи пријатељи Парнелови давали су Гледстону за право.

Питање је било само, шта ће Парнел рећи. Он се појавио у последњем тренутку са својим обичним изгледом, као да се ништа није десило. Вођство ирске странке није хтео да напушта, и то његово упорство изазвало је расцеп странке. Отприлике две трећине ирских посланика напустило је Парнела; само му је једна трећина остала и даље верна. Између парнеловаца и антипарнеловаца отворила се огорчена борба, у коју се Парнел бацио свом снагом, али на такав начин као да му није било стало до победе, него само до тога да се непријатељима што боље освети. Пред призором тог братоубилачког рата међу Ирцима, енглеско јавно мњење стало је сумњати о способности Ираца за аутономију: зар засебни Парламент у Дублину не би све време проводио у свађама парнеловаца и антипарнеловаца од којих ирски народ не би имао никакве користи... Парнел је изненада умро у својој четрдесет петој години. Његова смрт није повратила јединство ирске странке; њене две клике клале су се и даље, али, поред све своје међусобне омразе, оне су биле вољне да заједно помажу Гледстона у питању хомрула.

Године 1892 вршени су нови избори. Консервативна влада за време изборне борбе истицала је на прво место ирско питање. Она се хвалила да је Балфуров режим показао на делу да се Ирском може и без хомрула управљати. Гледстон је примао борбу на ирском питању. Он је тврдио да је баш Балфуров режим показао да се Ирском не може без хомрула управљати. Да би одржао ред у Ирској, тај режим морао је обуставити грађанске слободе

и уставна јемства. Ирци су начињени грађанима другог реда. Тек пошто је поречена равноправност грађана уједињене Велике Британије и Ирске могло се Ирском управљати.

Од 1885, кад се изјавио за хомрул, Гледстон се занимао само ирским питањем. Али ако не он, а оно остали прваци либералне странке увиђали су потребу једног изборног програма у коме се не би говорило само о ирским стварима. Стога је састављен један дуг програм — назван Њукаслским програмом — у коме се обећавало укидање плуралног гласа (тај се глас признавао онима који су у више изборних места имали непокретног имања), обећавало укидање државне цркве у Шкотској и у Велсу, обећавале мере против алкохолизма, као и мере у корист малог сеоског поседа и индустриског радништва. По овом изборном програму познавало се да од 1885 у либералној странци не влада више утицај племства и велике буржоазије, него утицај мале буржоазије, коју је нонконформизам напојио мржњом против државне цркве и алкохолизма. Познавало се такође да је либерална странка изгубила већину бирачког тела у Енглеској, и да се главнина њених бирача налази у Шкотској и Велсу. Познавало се најзад да је либерална странка, уколико се више одвајала од горњих слојева, све више имала потребе да задобије поверење доњих слојева.

На изборима од 1892 победио је Гледстон с Ирцима. Та победа није била сјајна. У Велсу, Шкотској, Ирској Гледстон је повукао за собом већину бирача, али не и у Енглеској. У заједничкој фирми Уједињене краљевине, Енглеска је била, како

се говорило, главни члан; тај главни члан показао се и на изборима од 1892 отпоран према хомурулу, и то је умањивало значај Гледстонове победе. Гледстон је имао тек с Ирцима већину, и та већина није износила више од четрдесет гласова.

Министарство које је Гледстон 1892 саставио, било је његово четврто министарство. Министар за Ирску био је Џон Морли, који је тај положај имао и у Гледстоновом министарству од 1885, и који је отада важио за главног сарадника Гледстонова. Морли је био одгајен у идејама Џона Стјуарта Мила и Ричарда Кобдена; крајем XIX века, оне нису изгледале више савремене, али он их је заступао и даље с доследношћу и упорством једног доктринара. То доктринарство заједно с његовом високом књижевном културом шкодило му је у очима просечних Енглеза, који не маре да се у политици много теоретише. Између Морлија и Гледстона била је једна велика разлика: Гледстон је веровао у Бога, а Морли није, али, с друге стране, Морли је исто тако као и Гледстон био противник макиавелизма. Обојица су подједнако били убеђени да политику ваља водити саобразно моралним идеалима. Гледстон је те идеале схватао мистички, као глас Божји који кроз нашу савест говори; Морли их је схватао на начин философа XVIII века као највиши степен људске разумности и облагорођености. У осуди насилног режима у Ирској Гледстон и Морли потпуно су се слагали. Морли је доказивао да је тај режим штетан не само за Ирску, него и за Енглеску, јер је постепено одвицава од поштовања према оним начелима

слободе и законитости која су је у току историје начинила великом и напредном државом.

Није било без значаја да је министарство спољашњих послова Гледстон дао лорду Розберију. У крилу либералне странке Розбери је био поборник империализма. Године 1880 Гледстон је тражио од бирача овлашћење да промени империалистички правац којим је Дизраели био упутио спољашњу политику; 1892 Розбери је говорио да у спољашњој политици мора бити континуитета, и да ће он продужити правац свог претходника лорда Солзберија, — Солзбери пак био је исто тако империалист као и Дизраели. Империализам је био већ тако завладао духовима да му се и либерална странка морала унеколико приклонити, иако ју је још увек предводио Гледстон.

Гледстону је 1886 било замерано да је свој предлог хомрула радио сам, без ичијег савета и помоћи, и да је стога превидео извесне критике које су доцније у парламентарном претресу његов предлог готово упропастиле. Овога пута, на новом предлогу хомрула, радио је један министарски одбор. С новим предлогом хомрула није као 1886 био везан предлог о откупу спахиске земље; имало се на уму да је 1886 тај предлог рђаво примљен, и да је доста допринео неуспеху тадашњег покушаја с хомрулом. Као 1886, тако је и 1892 највеће тешкоће задавало питање, да ли ће се и после оснивања ирског Парламента у Дублину задржати ирски посланици у империалном Парламенту у Лондону. Они су, 1886, сасвим искључени из империалног Парламента; 1892, они су задржани и даље у им-

периалном Парламенту, али онда се поставило питање, да ли ће ирски посланици учествовати у свима пословима тога Парламента, или само у онима који се тичу целе Царевине. У први мах мислило се да нема смисла да ирски посланици решавају о стварима које се не тичу целе Царевине, него само појединих њених делова, на пример Енглеске или Шкотске. Доцније је то промењено, па је ирским посланицима остављено право да учествују у свима пословима империалног Парламента. Ово је критиковано исто онако као што је 1886 критиковано њихово потпуно искључење из тог Парламента. Зар је право да ирски посланици заједно с енглеским посланицима решавају о чисто енглеским стварима, онда кад о чисто ирским стварима ирски посланици решавају без енглеских посланика у свом засебном Парламенту. Зар није затим опасно задржати ирске посланике у империалном Парламенту и дати им могућности да у оним случајима кад ниједна енглеска странка не би без њих имала већину, постану господари парламентарне ситуације, па следствено и целе државне политике. Ако је 1886 Гледстон сасвим искључивао ирске посланике из империалног Парламента, то је било из тог изврсног разлога што је желео ослободити енглеску владу притиска и уцене ирске странке. Зашто је онда 1892 ту ирску странку задржавао и даље у империалном Парламенту? Он јој је истина давао много мањи број посланика него што их је дотле имала, али и с тако смањеним бројем она је у извесним приликама могла у наметању енглеских странака бити језичац на вази.

Све ове замерке наводиле су људе на мишљење да је ирско питање у основи нерешиво, кад су ето и искључење ирских посланика из империалног Парламента и њихово укључење у тај Парламент подједнако незгодни.

За време парламентарног претреса хомрула Гледстон, који је већ био претурио осамдесету, задивљавао је и пријатеље и непријатеље својом физичком издржљивошћу и својом духовном свежином. Предлог хомрула држао је у глави са свима појединостима, и кроз неких осамдесет седница колико је претрес трајао, био је увек праван да одговори критичарима. Његови су говори били исцрпни и убедљиви као некада, није га било оставило ни старо одушевљење, једино му је глас губио од времена на време своју звонкост. Кад је најзад после великих тешкоћа хормул усвојен у Доњем дому, за свакога је било несумњиво да је то на првом месту лични успех Гледстонов. Само је он био у стању да са слабом већином од четрдесет гласова проведе кроз Парламент тако компликован и оспораван предлог.

После Доњег дома, имао је још и Горњи дом да каже своју реч о хомрулу. Лордови су само тражили изговор под којим ће тај предлог одбити. У Доњем дому хомрул је прошао захваљујући ирским гласовима. Пошто су ирски посланици били заинтересовани, то по мишљењу лордова њихове гласове није требало рачунати, из чега је даље изишло да хомрул није добио у Доњем дому праву већину, и да је Горњи дом потпуно у праву да га одбије. Лорд Розбери имао је да брани хомрул у

Горњем дому. Он је, као уосталом цео свет, знао да је уверење лордова против хомрула већ створено, и да га ничија речитост не може изменити. Зато је и почео свој говор познатим наводом из Шекспира: Ја долазим да покопам Цезара, а не да га браним...

Хомрул је одбачен у Горњем дому огромном већином: 419 против, а само 41 за. Отпор лордова могао се сломити само новим апелом на бирачко тело. Нова изборна борба била би велики напор и за човека млађег него што је био Гледстон, али он се тог напора није бојао. У свом мисионарском заносу за праведну ствар Ирске он није осећао терет година. Али његови другови у влади нису се сагласили с њиме да поводом сукоба домова на питању хомрула ваља распустити Доњи дом. Хомрул им није изгледао згодна изборна парола. Њима је очевидно недостајала она вера и оно одушевљење које је давало Гледстону храбрости да се поново залеће у борбу. Они су резоновали као практични политичари који рачунају с чињеницама зато што не осећају у себи моралне снаге да им се одупиру.

Либерална влада, после пада хомрула, продужила је да ради друге послове. Слабост вида и слуха узимала је код Гледстона све више маха, и он се није осећао физички способан да буде шеф владе. Године 1894 у министарској седници решавало се о буџету министарства морнарице, у коме су се предвиђали ванредни кредити. Гледстон се успротивио тим кредитима. Он је говорио против рата и против наоружања као што се говорило у доба Кобдена и Брајта. У либералној влади била

је група млађих људи с чисто империалистичким идејама. Њима се чинило да су Гледстонови погledi више управљени у прошлост него у садашњост. Он не види јагму великих сила око колонија, не види нагло повећавање њихових морнарица, не види енглеску превласт на мору угрожену. У свом властитом кабинету Гледстон је надгласан на питању ванредних кредита које је предлагало министарство морнарице. Он је то узео као повод за своје отступање. Пошто је друговима саопштио своју одлуку, додао је тихо, али сасвим разговетно: Нека вас Бог све благослови! По том се лагано дигао и изашао из собе.

Тог истог дана он се појавио у Парламенту, који још није био обавештен о његовој оставци. Узео је реч и напао Горњи дом, који је био учинио извесне измене у једном не тако важном владином предлогу. Тим како се многима чинило ситним поводом он је покренуо питање реформе Горњег дома. Није се више могло трпети, говорио је он, да Горњи дом чини толике сметње Доњем дому, који претставља преко шест милиона бирача. Као свој политички тестамент Гледстон је остављао новом либералном нараштају борбу против Горњег дома: то је била његова освета лордовима за одбацивање комрула. Целога века Гледстон је био борац, и захваљујући његовој борбености Енглеска се ослободила многих установа које су се биле већ преживеле. И последњи говор који је држао као министар, садржавао је један позив на борбу, — борбу против лордова. Тај позив у устима једног политичара који се већ повлачио у приватни живот,

није могао имати непосредног дејства, али је складно завршавао Гледстонов јавни рад.

*

Гледстон, који је у свом животу однео многе политичке победе, није успео да и своје последње министровање обележи једном победом. Од 1885 он се занимао искључиво ирским питањем, и читавих осам година борио се за хомрул. Сав тај дуготрајни напор завршен је тек половним успехом; хомрул, усвојен од Доњег дома, био је одбачен од Горњег дома, и ирско питање остало је нерешено. Осмогодишња борба донела је Гледстону само личне славе. Одиста, почети у седамдесет шестој години борбу за тако непопуларну ствар као хомрул, истрајати у тој борби годинама, и најзад савладати отпор, ако не целог законодавног тела, а оно бар његове важније половине, то је био велики подвиг. Гледстон је личио на оне јунаке за које се каже да су заслужили победу, али је због зависти богова нису добили.

Данас кад се Гледстонова борба за хомрул види у историској перспективи, јасно је да је он кренуо ирско питање у сасвим неповољној моралној атмосфери. После доба либерализма када се веровало у слободу као општи лек за све политичке тешкоће, и кад је Енглеска давала својим насеобинама сву аутономију коју су искале, дошло је доба империализма, када се није више веровало у слободу, него у јаку државну власт, и када је Енглеска настојала да своје насеобине што чвршће привеже уза се. У том новом добу Гледстон је предлагао да се ирско питање реши по старим ли-

бералним методама: да би се односи између Енглеске и Ирске од непријатељских начинили пријатељским, требало је само дати Ирској што потпунију аутономију. Ово се није никако слагало с империалистичким тежњама. Империализам је тежио да учврсти везе између Енглеске и њених прекоморских земаља: како је онда могао допустити да се везе између ње и Ирске, која јој је била много ближа, разлабаве. Идеал није више била слобода делова, него што јача организација целине. И то није била проста случајност да Чемберлен, који ће се једнога дана развити у великог државника империализма, није поред свег колебања могао да се одлучи за хомрул. Оне империалистичке тежње које ће се у њему обелоданити потпуно тек деведесетих година, морале су још осамдесетих година делати у њему као несвесне снаге које су га одвраћале од хомрула.

После своје оставке Гледстон је мислио да остатак дана проведе у миру и тишини. Он није био крив што је у њему још увек тињала стара борбеност којој је мало требало па да се поново разбукти. Године 1895 и 1896 у европској штампи било је много говора о покољима које су Турци чинили у Јерменској. Енглеска влада предложила је силама принудне мере против Порте, а кад су силе њен предлог одбиле, она је нашла да сама, без осталих сила, не може ништа чинити. Тада се сасвим неочекивано на једном збору опет зачуо глас Гледстонов. У име људске правде и хришћанског милосрђа захтевао је да Енглеска, макар и сасвим сама, узме Јермене у заштиту. Он се сећао

кампање коју је 1876 водио у корист Бугара, — и сећао се како је за његове друге владе Енглеска сама извршила над Портом притисак у корист Црне Горе. Али од тог доба прилике су се промениле. Када је 1896 Гледстон говорио у корист Јермена, Немачка и Русија биле су готове бранити целокупност Турске ма и по цену рата, — према томе, свако наступање Енглеске против Турске могло је изазвати европски рат. То је увиђала не само тадашња конзервативна влада, него је увиђао и Гледстонов наследник у вођству либералне странке, лорд Розбери. Да би што јаче истакао своје неслагање с Гледстоном у јерменском питању, Розбери је отступио с вођства либералне странке. Заједно с Розберијем цело њено империалистичко крило осуђивало је Гледстоново држање. Том новом нараштају он је изгледао одјек једног давно минулог доба.

Гледстон је преминуо 1898, у осамдесет деветој години. У Парламенту су га најлепше ожалили његови противници конзервативци, лорд Солзбери у Горњем, и Артур Балфур у Доњем дому. Балфур је величао у њему ненадмашног парламентарца који је највише допринео да се парламентарне препирке одрже на моралној висини, и да енглески Парламент не изгуби са својим достојанством и свој углед, као што се у историји често дешавало демократским скупштинама. Солзбери је ценио у Гледстону великог хришћанског државника; све што је чинио, чинио је из најчистијих моралних побуда, и пред његовим идеализмом морали су се поклонити и они који иначе његов политички правац нису одобравали.

Лична карактеристика и место у историји

Узимајући уцело Гледстонов живот и рад, ваља пре свега поменути његову изузетно велику животну снагу. Човек који је живео осамдесет девет година, и који је све до осамдесет четврте остао у политичкој борби као стегоноша једне странке, тај човек зацело је имао већу физичку издржљивост од обичне. Био је неуморан пешак, и до старости је задржао прав стас и брз корак. Забава му је била обарати секиром старе грмове. Било је речено да таква забава и приличи једном политичару који је на све стране рушио старе установе. Обарање грмова могло је сведочити о његовим рушилачким склоностима, али је сведочило још сигурније о његовој физичкој снази, о јачини његова замаха и његова удара.

Ни његове духовне моћи нису биле обичне. Имао је за причу памћење, које га је оспособљавало да цифре једног буџета и параграфе једног закона држи у глави за све време парламентарног претреса. Чим би му затребало, сећао се сасвим тачно сличних примера из политичког живота и

парламентарне праксе: он је био жива архива енглеске уставности. У истој мери као његово памћење задивљавала је његова способност духовног прикупљања. Могао је сав да се унесе у један предмет, стављајући све своје моћи у покрет, и том усредсређеношћу побеђивао је духове сјајније, али растуреније. Кад би се заинтересовао за једно питање, само би о њему мислио и говорио. У доба његове борбе против туркофилске политике Дизраелијеве владе, пријатељи су га одвели у походе великом природњаку Дарвину. То је било његово прво виђење с Дарвином. Како је сео, стао је говорити о турским зверствима над балканским хришћанима, као да је то морало свакога, па и самога Дарвина, више од свега другог занимати. О Дарвиновом научном раду ни речи; чак није сигурно да је Гледстон знао код кога је управо био у кући. Али његова речитост била је тако велика, и његов занос тако прилепчив да га је Дарвин слушао с највећом пажњом и дивљењем. Чак се осећао поласкан да је тако велики човек био под његовим кровом.

Његове интелектуалне способности стајале су у служби његових моралних уверења, која су им у неку руку давала погона. Противници су тврдили да је његов дух прост адвокат његове савести. Кад је једанпут његова савест поставила једну тезу као једину добру и једину праведну, онда је његов дух без икакве критике журио и тражио на све стране разлоге у корист те тезе. У њега разлози нису претходили уверењима, него су им следовали; у суптилности његових разлагања било је нечега

софистичкога. Савест Гледстонова која је заповедала његовом духу, била је колико осетљива толико и ђудљива. Живот је овај пун неправде и насиља; нема те ђудске установе код које нећемо, ако боље загледамо, открити неправду и насиље. Гледстон је неки пут прелазио преко очигледне неправде као преко нечега освештаногa временом; други пут дизао се против најдревније неправде као против нечега што је за једну хришћанску савест неподносно. Питање се наметало, по коме се управо начелу Гледстон опредељује да ли ће се, и против које неправде побунити. То зацело није било чисто етичко начело; по том начелу требало је да се буну против свих неправди без разлике. Али, ако није било етичко начело, које је друго било? Ово питање задавало је муке свима испитивачима Гледстонове личности. Његове интелектуалне способности робовале су његовим моралним уверењима, али ни та уверења нису била сасвим самостална. Шта је њима одређивало правац, није се знало. Дизраели је рекао да је другим ђудима савест судија, а Гледстону сакривац, — то јест она се будила накнадно да етички оправда оно на шта се Гледстон независно од етичких обзира био одлучио. Његови противници сумњали су да се он на крају крајева опредељује према разлозима политичке, па чак и страначке целисходности, и да у његовој радњи има више опортунизма, више жеље за успехом и славом него што би се то на први мах могло мислити. Али како се с овим слаже тај неоспорни факт да је Гледстон често бранио ствари од којих ни његова странка ни његова лична по-

пуларност нису имале много користи. У обичном смислу он није имао никаква рачуна да се баца ни у борбу против туркофилске политике Дизраелијеве ни у борбу за хомрул; и у једном и у другом случају стављао је на коцку своју личну популарност, а у другом случају још и интересе своје целе странке. Једина уступка која би се могла учинити Гледстоновим противницима била би ова. Гледстон није био само моралист, већ и политичар. Према томе он се бунио против неправде тек онда кад би услед ње настале политичке тешкоће и заплети. Он није ишао кроз овај свет као пророк који жигоше неправду где год је уочи. Практичан политичар, он се заустављао само пред неправдама за које му се чинило да ремете миран и правилан ток политичког живота. То су пре свега биле оне неправде које су изазивале у већој мери незадовољство и отпор једне веће друштвене групе. Али, ако је остављао току догађаја да му укаже на неправде које ваља отклањати, он би, кад би се једном нашао пред њима, јуришао на њих с оном фанатичном храброшћу која је више својствена једном мисионару него правом политичару. Што је главно, ма колико да је било условљено случајностима политичког живота, његово залагање за моралне идеале било је сасвим искрено: то није било оно лицемерство које се тако често приписује синовима „перфидног Албиона“.

Васпитање које је Гледстон добио, било је отприлике оно васпитање које су у XVIII веку богаташки синови добијали у језуитским школама: хришћанска етика и грчко-латински класицизам.

Разлика је била само у томе што му је хришћанска етика предавана у протестантском, а не у католичком духу. Све до краја живота Гледстон је продужавао и продубљивао образовање које је добио у школи; у слободним часовима најрадије је читао богословске писце, с једне стране, а с друге, грчке и латинске класике; од њега је остало доста расправа о богословским питањима и доста расправа о Омиру. Кад се 1894 коначно повукао из политичког живота, једна му је од првих разонода била да преводи Хорација и да припрема ново издање епископа Ботлера. За духовне струје свога властитога доба слабо се интересовао. Иако је живео у доба Дарвина и Лажела није се интересовао за природне науке; иако је живео у доба Конта и Спенсера, није се интересовао за позитивистичку философију; иако је живео у доба Прудона и Маркса, није се интересовао за теорију социализма. Од идеја XIX века примио је, па и то не одмах, само либерализам и национализам; све друго остало му је више или мање туђе. Његово хришћанско и хуманистичко образовање украсило га је бесумње једном књижевном отменошћу и једним моралним достојанством које је у току XIX века постајало све већа реткост, али у исто време оно је ставило као неку преграду између њега и његова доба, које је занемаривало веру ради науке и више бринуло о нагомилавању друштвеног богатства него о духовном облагорођавању појединца.

У младости Гледстон се колебао између позива свештеника и позива политичара. Пошто се

одлучио за позив политичара, он је неко време водио клерикалну политику. Веровао је не само у оне моралне вредности које је хришћанство проповедало, него је веровао и у потребу што присније везе између државе и цркве. Доцније се отресао клерикализма, али је и даље задржао извесно неповерење према држави. Откако је у Ренесансу световно схватање државе надвладало богословско, политичари су сви више или мање макиавелисти, јер стављају државне интересе испред свега другог, па чак и испред моралних обзира. У Гледстона није било ни трунке макиавелизма. Макиавелистичке традиције најдубље су укорењене у спољашњој политици, — и то би објашњавало што се Гледстон мало интересовао за спољашњу политику. Кад би се у њена питања умешао, то је било махом ради одбране потлачених малих народа, а не ради одбране интереса своје властите земље. Империалистички дух с краја XIX века није га се ни дотакао. Он је највише гласа стекао као министар финансија. У управи државних финансија усвојио је за врховно начело штедњу. Држава је требала да узима што мање од грађана: боље је имати сиромашну државу, а богате грађане, него обрнуто: богату државу, а сиромашне грађане. Као вођ либералне странке прочуо се тиме што је извојевао опште право гласа, што је укинуо државну цркву у Ирској, што се борио за ирску аутономију. Он је увек био на страни оних који пате од државне стеге; насиље и неправда која је у већој или мањој мери нераздвојна од државе, била му је одвратна; држава у чистом,

бруталном стању, неразблажена и неумекшана моралом била је за његову савест несварљива. У средњем веку виђали су се проповедници који су позивали силнике овога света на покајање и узимали од њих у одбрану пук и сиротињу. Гледстон се врло често стављао према држави у положај таквих проповедника.

Према свему овоме могло би се без претеривања рећи да је Гледстону недостајало оно што се зове „државна идеја“. Али треба одмах додати да му је исто тако недостајао и револуционарни дух. Овај други недостатак био је у неку руку противотров опасним последицама оног првог недостатка. Васпитан у верско аристократској атмосфери Итна и Оксфорда, он је био пун поштовања према традицијама и према постојећем стању. Нико није у свом понашању био тако церемониалан, нико није тако водио рачуна о разликама ранга, нико није „престолу и олтару“ био тако одан... Бесумње, ако би се уверио да се једна стара уставна у току времена, изедена црвоточином, претворила у злоупотребу и неправду, он се није устезао да је обори једним снажним ударом, као што је и стара дрва на свом имању обарао. Али, као и дрва, тако и установе, докле не би сазреле за сечу и обарање, гледао је с поштовањем и дивљењем. Нико није у краћем времену извео у државном уређењу већи број корених рефорама од њега, али све је то ишло мирно, путем дугих парламентарних дискусија и строго по закону. Ако се већ нешто морало мењати, промену је ваљало извести са што мање потреса, на што пристojнији

начин, под опиумом једне речитости пуне моралног патоса, у којој су одјекивали тонови погребне службе. Насиље у име револуционарне идеологије Гледстон је одбацивао исто тако одсудно као и насиље у име државне идеје.

И без култа државе и без култа револуције, Гледстон је водио јавне послове по назорима једног моралиста. Никакво насиље и никаква неправда ни у спољашњим ни у унутрашњим односима, — ни озго од власти ни оздо од народа... Ваља поштовати свачије тежње за слободом и аутономијом, али под условом да се оне крећу у границама закона: иначе силу револуције ваља одбити силом власти.

Противник насиља, Гледстон није у истој мери био и противник богатства, иако новац квари душу исто тако као и сила. Сам није имао велике потребе, — и према свом положају и својој имућности живео је доста скромно. Болело га је кад је видео да међу његовим савременицима слаби вера у идеалне вредности и да отима маха „безбожни материализам“. Он је против тих појава и говорио и писао, али у свом јавном раду, као министар и као парламентарцац, он се против плутократије није борио ни онако одсудно ни онако постојано као што се борио против насиља. Он је олакшавао пореске терете привредно слабијима, али против капиталиста није предузимао никакве мере које би личиле на социализам; шта више дуго се времена заваравало надом да ће моћи порез на доходак савсвим укинути. Његова борба за радничко право гласа и његово аграрно законодавство у Ирској

задали су бесумње ударе плутократији, али треба имати на уму да је Гледстону више било до тога да помогне радништву и ирским закупцима, него да нахуди буржоазији и ирским спахијама. Класне супротности и друштвено питање XIX века Дизраели је много боље схватао од њега, као што је уопште на социалном законодавству конзервативна странка више радила него либерална.

У политичкој борби Гледстон се није служио ни силом ни лукавством. Енглески јавни живот никада није био у моралном погледу тако чист као онда кад је Гледстон водио прву реч. Ту су му заслугу и противници признавали. Његово једино оружје била је његова моћ убеђивања, његова речитост. Његове беседе, кад их данас читамо, не чине јак утисак. Гледстон, иако књижевно образован, није био стилист ни у живој ни у писаној речи, — и није, иако моралист, умео да поводом текућих догађаја каже ствари које би имале трајне вредности за политичку философију. Али на његове савременике дејство његових беседа било је огромно. Својом речју Гледстон је стварао јавно мњење и давао правац догађајима. Речено је да онај ко га није чуо беседити на великим зборовима, тај га у ствари није познавао. Он је боље говорио на великим зборовима, него у Парламенту, а боље у Парламенту него у приватним разговорима. Он који је владао масом, није био исто тако неодољив и у четири ока. Недостајао му је онај психолошки такт, оно присно осећање појединца које је тако потребно у додиру човека с човеком. Дипломати су га сматрали за сасвим невешта њиховим разго-

ворима и преговорима у којима ваља умети крити своју игру, а погађати туђу. Он се одмах откривао сав, и замарао дугим говорима који су дипломатима личили на придики. Краљици Викторији приписују ову реч која вероватно није њена. Гледстон говори са мнош, рекла је краљица, као да сам ја јавни збор... На јавним зборовима међутим био је јединствен. Није будио код масе ниске страсти, није заводио обичним демагошким претеривањем и извртањем, него напротив један говор достојанствен, високо моралан, и опет зато кадар да продре и до савести обичног човека. То је био говор једног пуританца, али без пуританске ускости и настраности, говор једног пуританца који би у исто време био џентлмен и хуманист.

У његовом јавном раду јасно се разликују два одељка: до краја његове прве владе, и после тога. У првом одељку Гледстон је ишао од успеха до успеха. У другом одељку срећа му почиње обртати леђа: тада већ наилазе проблеми империализма који он није ни волео ни разумео. Он би се вероватно већ тада повукао из политичког живота, да није у ирском питању нашао једно питање које је одговарало његовом укусу и његовим способностима. Он је тада до врхунца развио све своје многобројне дарове, — дарове законодавца, беседника, и агитатора, — али, строго узимајући, његова борба за хомрул више је доликовала једном проповеднику, него једном шефу владе и шефу странке. Он је био постао човек једне идеје, а само с једном идејом не води се ни држава ни странка.

Његови успеси у првом одељку његовог јавног рада објашњавају се срећном подударношћу између његових личних својстава и захтева тадашњег доба. То је било доба економског либерализма и политичког ослобођења радништва. У доба економског либерализма, кад се од државе тражило само једно, а то је да се што мање меша у привредни живот, — у то доба један државник с тако слабом државном идејом као Гледстон, био је сасвим на своме месту. У доба политичког ослобођења радништва такође је био на своме месту, јер га је његов морални идеализам увек вукао на страну малих и слабих. Његова речитост била је као поручена за дискусије које су се тада водиле. Његов смисао за чињенице и бројеве оспособљавао га је за расправљање економских питања која је економски либерализам стављао на прво место. Његово одушевљавање за морална начела давало му је полета и искреног убеђења које му је било потребно у одбрани радничких права. И то је био узрок да Виљем Гледстон, који је по образовању, укусу и ћуди био ближи XIII него XIX веку, добије за неко време политичко вођство Енглеске XIX века.

Садржај

	Страна
Порекло и школовање	7
Улазак у Парламент	9
У министарству трговине	16
На раскрсници између странака	22
Министар финансија	29
Приближавање национализму	41
У борби за радничко право гласа	45
Први министар	53
Ирско питање	59
Француско-пруски рат	64
Повлачење с либералног вођства	69
Источно питање	73
Повратак на владу	88
Мисирско питање	95
Ирска криза	112
Борба за хомрул	124
Последње године	140
Лична карактеристика и место у историји	163

28413

